

K. Zoltánné

Életrajz

Édesapám édesanyja, Íritz Teréz Makón született, odaváló volt, de itt van eltemetve, Szegeden. Amikor meghalt, hetvennyolc év körüli volt – én olyan öt-hat éves lehettem akkor. Azt a nagymamát nem láttam sűrűn, olyan idegen volt nekem. Amikor kisgyerek voltam, a nagymamám Szegeden lakott a Báró Jósika utcában. Egy csomó öregasszonyt vállaltak a háziak, és ott gondozták őket. Együtt voltak az öregek, külön szobájuk volt – ott lakott a nagymamám is, oda jártunk hozzá minden héten látogatóba apukámmal. Nagymama egy fotelben ült, nem tudott már járni, mert a lábai rosszak voltak. Beszélni sem tudott, foga egy darab se volt, de a hajában egy ősz hajsza nem volt. Apukám nagyon sokat segített a nagymamának, mindig fizette a gondozását. Neki se volt sok, de nagyon tisztelte az édesanyját, és havonta segítette.

Amikor a nagymama meghalt, a testvérei eljöttek Pestről a temetésére, én akkor ismertem meg őket. A temetés a háznál volt, ahol a nagymamám lakott, mert régen az volt a szokás. Ha meghalt valaki, egy lepedőben a földre kellett letenni, mert a halottat nem volt szabad az ágyában hagyni, csak rövid ideig, a vallás úgy kívánta [*A halottat a helyiség padlózatára fektetik, lábbal a bejárati ajtó felé, hogy a halott szelleme ne járjon vissza. – A szerk.*]. Voltak mindenhol siratóasszonyok, azok rendbe hozták, megmosdatták, fölöltöztették a halotti ruhájába, mécsest gyújtottak, virrasztottak – a mosdatást, öltöztetést csak zsidó nők csinálhatták. Az udvaron állítottuk föl a ravatalt, oda jött a rabbi meg a kántor, ott tették a koporsóba, és onnan aztán halottaskocsi vitte ki a temetőbe. A zsidóknál nagyon egyszerű a koporsó, de azt még az udvaron nem szögezték le, hanem rátettek egy sima fekete gyászterítőt, amin nincs semmi. A koporsóra volt inkább ráfestve, hogy ki az, hány évet élt [lásd még: holttest előkészítése a temetésre].

A nagymamámnak voltak remek fiútestvérei, de olyan szanaszét, hogy nem is tudom, hányan voltak. Két bátyjára emlékszem, az egyik Budapesten nagyon jó ügyvéd lett, és volt családja. Hozzájuk egyszer vagy kétszer apukám elvitt látogatóba, amikor tizenéves kislány voltam. A nagymama másik bátyját Ivánka Sándornak hívták, az katonatiszt volt, nagyon szép ember: magas, nagy szakállas. Zsidó volt, de aztán kitért, a nevét is magyarosította, mert akkor ez volt a szokás, és ez mindenkinek előnyös volt. Oroszországban volt katonatiszt az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében, és ott meg is nősült, elvett feleségül valami orosz arisztokrata nőt. Sándor bácsi Budapesten élt később, volt egy lánya, Ivánka Irén, aki múzeumigazgató lett Budapesten.

Apai nagyapám, Glück Mór szőke, kékszemű volt; bevándorló, ahogy akkor nevezték: Wanderjahre [*a Wanderjahre kifejezéssel nem személyre utalnak, hanem a valódi iparossegédeknek azokat az éveit jelentette ez a szó, amikor nyakukba vették a világot, és igyekeztek minél több helyen tanulni a szakmát. Glück Ilona nagyapja feltehetőleg a „vándorévei” alatt jutott el Magyarországra, ahol letelepedett*] A 19. században az volt a szokás, hogy azok a fiatalok, akik a saját hazájukban nem találtak megélhetést, és nem volt vagyonuk, elvándoroltak a szomszéd országokba, és ott telepedtek le. Az én nagyapám Schleswig-Holstein tartományban született, egy német kisvárosban, és onnan jött Makóig, a Tiszáig... [*Magdeburg Szász-Anhalt tartományban van, nagyon messze a német-francia határtól. Maga Schleswig-Holstein tartomány pedig Hamburgtól északra, a dán*

határtól délre található, szintén igen messze Franciaországtól. – A szerk.]. Azt hiszem, kereskedő volt. A nagyapámat soha nem láttam, mert addigra már meghalt, mire én megszülettem. A sírja Szegeden van, apukám egyszer mutatta, amikor kicsi voltam. A szegedi temetőben vannak könyvek, amikben meg van jelölve, ki hol van eltemetve. Körülbelül két éve találtam meg újra a nagyapám sírját.

Édesanyám apai részről lengyel származású volt, és a családjában csak zsidó volt; nem volt se keresztény, se vegyes házasság. A lengyelek erősebben zsidók, ők ortodoxok, komolyabban veszik a vallást – a neológ, az lazább, barátkozóbb. Anyukám édesapja lengyel zsidó volt, de mi neológok voltunk.

Anyai nagyanyám, Kasztor Rozália erdélyi volt, Nagyszalontán laktak [*Nagyszalonta – nagyközség volt Bihar vm.-ben (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, közjegyzőség és adóhivatal székhelye), 1891-ben 12 600 (95% magyar, 5% román; 83% református, 7% római katolikus, 5% görögkeleti, 4% izraelita), 1910-ben 15 900 (96% magyar, 4% román; 78% református, 8% római katolikus, 7% görögkeleti, 5% izraelita) lakossal. Algimnáziuma a 20. század elejére állami főgimnázium lett. Trianon után a község Romániához került, lakosainak száma 1920-ban 15 500 fő volt. – A szerk.]. Földjük is volt – de nem sok, csak kicsi –, földdel is foglalkoztak. Nagymamám családja először Nagyszalontán lakott, és onnan mentek el aztán Berettyóújfaluba [*Járasszékhely nagyközség volt Bihar vm.-ben, 1891-ben 6900 főnyi (81% református, 12% izraelita), 1910-ben 8500, 1920-ban 9100 főnyi lakossal. – A szerk.]. Amikor nagymamám már férjhez ment, és a gyerekeik is megszülettek, a nagyszüleim Békéscsabára költöztek. A mamát ismertem, mert pár éves koromig ő megvolt; kék szemű, nagyon fürge nagymama volt.**

Nagyapám, Turteltaub Bernát, aki Lengyelországból vándorolt át még fiatalemberként, katonaszabó volt. Nagyon szép ember volt: hatalmas, fekete szemű, és nagy, fekete szakállá volt, láttam fényképen. Nagyanyám férjhez ment ehhez a bevándorló szép legényhez, és nyolc gyerekük született: négy fiú és négy lány. Nagyapám később agyvérzést kapott, és évekig szenvedett, mert félig béna lett tőle. Édesanyám ápolta. Mikor a szüleim 1911-ben összeházasodtak, a nagyapám már nem élt.

Apukám, **Glück Lipót Lajos** Kiskundorozsmán született 1879. december 9-én, és 1969-ben halt meg, abban az évben töltötte volna be a kilencvenet [*Kiskundorozsma – járásszékhely nagyközség volt Csongrád vm.-ben 1891-ben 12 300, 1910-ben 17 800, 1920-ban 18 500 lakossal. – A szerk.]. Lipót volt a neve hivatalosan, de mindenki Lajos bácsinak hívta. Ő szegedinek számított, mert itt diákoskodott, itt lett belőle aztán kereskedő, és itt is lakott.*

Hárman voltak testvérek: apukámnak volt egy bátyja, és volt egy öccse. A testvérei kereskedelemmel foglalkoztak, valamilyen kisebb ügynökségük volt. A bátyját nem nagyon ismertük közeli, az kiesett a családból, eltűnt, nem volt vele semmi kapcsolat. Az öccse, Glück Béla pár évvel volt apukámnál fiatalabb; neki négy gyereke volt: két fia, két lánya, azokkal tartottunk kapcsolatot.

Béla bácsinak tifuszban meghalt az első felesége, akitől a négy gyereke született. Elég szegények voltak, de volt lakásuk Szegeden, nem laktak messze tőlünk. Míg kicsi voltam, nem jártunk össze, mert sokat utazott ez a Béla bácsi; kereskedőféle volt, vásároló. Később újra megnősült, és akkor már többet jártunk össze. A nagyobbik lánya, Bözsi, aki velem egyidős volt, kereskedelmibe járt

[lásd: kereskedelmi iskolák], le is érettségizett, és aztán nagyon jó állása lett neki: a „Délmagyarország” szerkesztőségében dolgozott, az irodán volt tisztviselő [A „Délmagyarország” c. napilap 1910 óta jelenik meg Szegeden. (1920–25 között „Szeged”, 1956 őszén „Szeged Népe”, majd 1957 tavaszáig „Szegedi Néplap” címen jelent meg). – A szerk.]. A kisebbik, Margit megtanult varrni, aztán férjhez ment, és kikerült Svájcba. Írtunk neki, kerestük, de nem jött vissza. Béla bácsi két fia közül az egyik meghalt itthon még a háború előtt, a másik meghalt a háborúban, ő munkaszolgálatos volt [lásd: munkaszolgálat (musz)]. Bözsit is elhurcolták, de ő nem velünk volt. A háború után férjhez ment Békéscsabára, elég helyes férje volt, de gyereük nem született.

Apukám rokonságával nem volt szoros a kapcsolatunk. Voltak pesti unokatestvérei, egyikükkel kislánykoromban egyszer találkoztam is, amikor apukám elvitt engem néhány napra, hogy lássam Budapestet. Ezt az unokabátyját Garának hívták; nagy illatszerüzlete volt az Üllői út 1. szám alatt. Keresztény felesége volt, gyerekei voltak, voltunk ott egyszer, de nem nagyon volt köztünk kapcsolat. Apukám családjában nem volt semmi rokoni összetartás, nagyon furcsa család volt az.

Apukám szerény, de nagyon jó modorú, szórakoztató, kedves, bohém ember volt. Sovány, középtermetű ember volt, és volt kis bajusza. Hála Istennek, jó természete volt, csak a pénzhez nem értett. Tizenkét-tizenhárom éves korában kivették az iskolából, mert meghalt az öreg apa, és ő nem tanulhatott tovább. Beadták élelmiszerüzletbe inasnak, mert a családja nem volt jó anyagi helyzetben. Apukám nem volt egy nagy lángész: a számokhoz nem értett, viszont nyelveket tudott, és nagyon ügyes keze volt. Az írása gyönyörű volt, bár a helyesírásán látszott, hogy keveset járt iskolába.

1911-ben, mikor megnősült, apukám Szegeden lakott, ott vett lakást, és volt már állása is: valami paprikaügynöksége volt, amikor elvette anyukámat. Még élt akkor az édesanyja, ő a kisebbik fiával lakott, aki akkor nem volt még nős. Az esküvő után édesapám idehozta anyukámat Szegedre, és 1932-ig itt laktak a Polgár utca 24-ben.

Az első világháborúban apukám egyszerű közkatona volt; a fronton az első vonalban harcolt, és súlyosan megsérült. A golyó, amit a hátába kapott, fönnakadt a hátcsigolyában, csak az volt a szerencséje, hogy üres volt a gyomra (mert különben elfertőződött volna), s így életben maradt. Párkányánán volt kórházban. Egyszer elmentünk meglátogatni, anyukám elvitt engem a karján – emlékszem, akkor három-négy éves lehettem. A régi párkányánai híd még akkor megvolt. Csak tíz év múlva tudták a golyót kivenni, mert lecsúszott; apukám addig kicsit bicegett, amikor járt. Kapott két kitüntetést – az egyik sebesülési érdemkereszt volt –, és kapott valami pénzt is, így lett csemegeüzlete Szeged belvárosában, a Virág cukrászda közelében, amikor én tíz év körüli gyerek voltam.

Édesapám kora reggeltől az üzletben dolgozott, aztán délben bezárt, hazajött, ebéd volt otthon együtt, és ebéd után visszament a boltba – az jó tíz-tizenöt perces út volt, annyit legalább sétált –, és este nyolcig tartott nyitva. Elég sokáig megvolt az üzlet, apukámnak még segédje is volt. Komoly csemegeüzlet volt az: a rákóktól kezdve nagyon sok mindent árultak, kimondottan különlegességeket. Apukám nagyon ügyes volt, olyan remekül tudott díszíteni, csomagolni, hogy a kávéházak, éttermek tőlük rendelték meg a dísztalakat. De nem tudott a pénzzel bánni – mindent elgavallérkodott, elkótyavetyélt, mindig elment a pénz, és nem jött be semmi. Úgy elvezette a boltot, hogy tönkrement.

Amikor az 1920-as évek végén a csemegeüzlete tönkrement, édesapám egy évig Békéscsabán, anyukám egyik bátyának a nagykereskedésében dolgozott, aztán ügynökséget nyitott Szegeden, üzletkötő lett. De ő egy bohém típus volt, akinek nem lett volna szabad kereskedőnek menni, egész mást kellett volna neki csinálni.

Anyukám, Turteltaub Anna Békés megyei volt. Amikor már felnőtt, Békéscsabán laktak, de Nagyszalontán született, 1880-ban. A családi név, Turteltaub németül azt jelenti, hogy búbos galamb [*Turteltaube* = *gerle*] – pedig nagyapám lengyel volt. Az öreg szülők nem voltak még magyarosítva, de a fiaik már igen. Anyukám négy férfitestvére még a születésem előtt magyarosította a nevét, de anyukám és a lánytestvérei nem – nem nagyon törődtek akkoriban a lányokkal –, úgyhogy a bátyjai Tardosok lettek, a nők meg maradtak Turteltaubok. Azt hiszem, mindannyian Nagyszalontán születtek, de ebben nem vagyok biztos.

Nyolc testvér közül édesanyám volt a legkisebb. Anyukámat Ninának, Ninocskának is hívták otthon, mert az Annát oroszul, lengyelül Ninának becézik. Amikor anyukámmal mentem a rokonsághoz, mindig mondták, hogy megjött Nina néne, és itt van a mi Ninánk lánya. Én voltam a kis Nina, engem is így hívtak, mikor [Békés]Csabára jártam.

A testvérek közül csak ketten haltak meg betegségben: a legöregebb nő és anyukám, a legfiatalabb – ők legalább el vannak temetve. Emília volt a legidősebb testvér, aki Arad-Pankota [*Pankota – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 4900 román, magyar és német, 1910-ben 5600 magyar, román és német lakossal. – A szerk.*] mellett került férjhez, egy férfiszabóhoz – a családunk tele volt szabókkal. Mili néni még a háború előtt halt meg természetes halállal. Nem volt olyan nagyon öreg, hetven év körül volt, de akkor az is nagyon nagy dolognak számított. Ennek a pankotai nagynénémnek volt két fia és egy lánya, akit Klárinak hívtak. Klári [Nagy]Szalontán lakott, a férje orvos volt, kisgyerek is volt... őket elhurcolták, soha többet nem kerültek elő. Mili néni két fia közül az egyik, doktor Weisz István Békéscsabán volt ügyvéd, ő is családostól volt, és lett egy kisgyereke is. Ő is elment úgy, ahogy volt: családostól deportálták, semmit nem tudtunk róla. Mili néni kisebbik fia, Weisz Mihály férfiszabó lett, mint az édesapja. Még a háború előtt megnősült, és született két ikerlánya. Misi a családjával még 1944 előtt el tudott menekülni Izraelbe, de hogy ott mi lett velük, nem tudom.

Mili néni után következett két iker: egyikük, doktor Tardos Dezső – aki nagyon aranyos, áldott jó ember volt – ügyvéd lett Békéscsabán, és hitközségi elnök is volt. Dezső bácsi nem volt szép ember, de nagyon intelligens, okos ember volt. Csuda jó szíve volt, nagyon sokat tett anyukámért, mindig segített. Elvitte anyukámat egy svájci gyógyhelyre – jól ment neki, mert ő már kész ügyvéd volt –, Bécsből hozatott neki ruhát, sőt, ő fizette a tandíjat, hogy én tudjak tanulni, amikor apukám üzlete tönkrement.

Dezső bácsinak két lánya volt, Kató és Olga. Kató, az idősebbik lány velem volt egyidős, ő érettségizett, okos lány volt, még gyorsírást is tanult, de nem dolgozott. Dezső bácsiék elég jó módokban éltek, nem volt rá szükség, hogy Kató dolgozzon. Aztán férjhez ment [Hódmező]Vásárhelyre, itt laktak az Ady Endre úton, a kertvárosban, de akkor már csak ritkán találkoztunk. A fiatalabbik lány, Olgi még csak pár éve volt férjnél, amikor elhurcolták őket – Olgát a férjével és az édesapjával együtt deportálták. Kató is meghalt, eltűnt, ő nem is találkozott az apjával. Dezső bácsiék 1945-ben, a lágerben megérték a felszabadulást, de amikor már jöttek hazafelé a családdal, elérte őket a német visszalövdözés, és elvérzett ő is és Olga lánya is valahol

egy erdő szélén. Olga férje, aki szintén ott volt velük, életben maradt, és később ő mesélte el ezt.

Dezső bácsi ikertestvére Tardos János volt, neki nagykereskedése volt Békéscsabán. Jani bácsiéknak három fiuk volt, és mind elpusztult. Az első fia, Laci vérmérgezésben halt meg tizenkilenc éves korában. Szegeden volt már, jogot tanult. Valami ünnepség volt a diákoknak, és az új lakkcipője föltörte a lábát, de nem vette komolyan, csak amikor már késő volt. A középső fia, doktor Tardos József kész ügyvéd volt, és már megnősült (egy nagyon helyes pesti lányt vett el), volt egy kisbabájuk is, mikor őket elhurcolták. Úgy, ahogy voltak, elvitték őket, azt se tudjuk, hol halt meg az egész család. Jani bácsi legkisebbik fia, Imre egyidős volt az öcsémmel.

Leérettségizett, de ő aztán nem tanulhatott tovább, mert akkor már benne voltunk a háborúban. Imit elhurcolták munkaszolgálatba, és elpusztult ismeretlen helyen, nem került haza. Jani bácsit és a feleségét is elhurcolták, anyukám összes testvérét – hetven-nyolcvan év körül voltak. Nekem negyven rokonom pusztult el a háborúban.

Anyukám nővére, Szeréna nagyon szép volt, és nagyon szép gyerekei lettek, neki volt a legtöbb gyereke a nővérek közt. Szerén néni férje Ellmann Adolf (Dolfi bácsi) férfiszabó volt Békéscsabán. Az az érdekes, hogy Jani bácsi egy Ellmann-lányt vett feleségül – aki az ő sógorának, Dolfi bácsinak a testvére volt – Ellmann Etelkát. Ellmann Dolfi bácsi meg Szerén nénit vette el (Jani bácsi húgát), és így az unokatestvérek duplán voltak unokatestvérek. Mind a két oldalról ugyanaz volt a család, de mégsem vérrokonok házasodtak össze. A zsidóknál ez egy erős szokás volt abban az időben, hogy így összejött a család erről-arról – és ez nagyon jó volt, mert ha megismertek egy családot, akkor már tudták, hogy milyen rendes emberek. Ez nagyon fontos volt, mert vigyázni kellett, tudni kellett, hogy ki az a család, akihez hozzáadom a lányomat, vagy hogy a fiam kit vesz el. Volt még a családban ilyen házasság: a férjem anyukája, Wachtel Gizella is úgy ment férjhez, hogy ugyanakkor a férje családjában egy nőt elvett egy másik férfi a Wachtel családból – keresztbe ment a házasság.

Szerén néni legidősebb fia Ellmann György volt. Gyuri szabó lett, mint az édesapja – az apja műhelyében dolgozott –, de nagyon tehetséges volt: jó humora volt, és remekül hegedült. Gyurinak felesége, gyereke volt már, amikor elvitték őket. Ők nem jöttek vissza, de a kisfia megmenekült, mert akkor éppen Pesten volt az anyai nagyszülőknél. Ellmann Gábornak hívják, vele húszéves koráig még tudtunk találkozni Pesten. Nagyon okos gyerek volt (az Ellmannok nagyon okosak voltak mind), neves matematikus lett. Gábor még Magyarországon megnősült, aztán a feleségével, Zsuzsival kivándoroltak Hollandiába vagy Belgiumba – kint is remekül boldogult, nagyon sikeres ember lett. Gábor nálam jóval fiatalabb (most olyan hetven év körüli), lehet, hogy ő még megvan.

A második fiútestvér, doktor Ellmann Endre ügyvéd volt. Bandit nagyon jól ismertem, vele nagyon jóban voltam. Mindegyikkel jóban voltam, mindig ott nyaraltam náluk. Bandinak színésznő felesége volt, Somogyi Erzszi testvére. Vidéken játszott, méghozzá [Békés]Csabán, ott ismerte meg az én unokabátyám, aki akkor már ügyvédeskedett, amikor összekerültek, Dezső bácsinál volt ügyvédjelölt. Bandi nagyon helyes ember volt, de bohém volt egy kicsit, szeretett színházba járni, és kezdett udvarolgatni ennek a színésznőnek. Aztán szépen hozzáigazította magát, és amikor ez annyira komollyá vált, elmondta az édesanyjának – nagyon tisztelték, szerették a mamát –, és aztán el is vette feleségül a lányt. Gyerekük nem volt, de nagyon szerették egymást. Pesten laktak, a Rózsadombon volt a villájuk – én többször voltam ott. Isteni festményeik voltak és nagy színész társaságuk. Bandit nem deportálták, mert a színésznő felesége megmentette – ő keresztény volt, így tudta megmenteni. Bandi örökölte aztán Dezső bácsi házát, illetve többen örököltük, de ő

mindenkinek valamit följánlott és kiváltotta, mert ő volt olyan helyzetben, hogy valami pénzt elő tudott teremteni.

Szerén néni harmadik fia, Ellmann József orvos lett. Szegeden járt egyetemre, vele is nagyon jó barátságban voltam. Amikor végzett, Budapestre került a Zsidó Szeretetkórházba, ott volt sebész. Józsi is el tudott menekülni, még mielőtt összefogdosták őket, mert amikor már jöttek a hírek, kivándorolt Marokkóba. Akkor már megnősült, a röntgenasszisztensnőt vette el, de gyerekük nem volt. Marokkóból később Spanyolországba ment, majd Londonba került, ott is halt meg. Józsi végig orvos maradt, de festőművész is volt, nagyon szépen festett, kiállításai is voltak. Londonból néha jött haza Magyarországra látogatni, találkoztam is vele.

Ellmann Boriska volt Szerén néniék egyetlen lánya, ő két évvel volt öregebb Józsinál. Nagyon szép, szőke lány volt. A mama is, a papa is fekete hajú volt (Dolfi bácsinak nagy, fekete bajusza is volt), de mind a három gyerek szőke és kékszemű lett, csak Józsi, a legkisebb volt barna. Boriska férje fogtechnikus volt, és ő is kitanulta a fogtechnikusságot a férjétől, besegített neki a műhelyben. Gyerekük nem volt. Boriskát és a férjét külön-külön hurcolták el, az asszony hazajött Auschwitzból, a férje elpusztult a munkaszolgálatban. Boriska nálam idősebb volt jóval, de elég erős, szívós alkat volt, haza tudott jönni [Békés]Csabára, aztán férjhez ment egy hazakerült hitsorsosához, és avval élt haláláig, kilencvenéves koráig. Őt meglátogattam többször.

Kassán volt még egy nagybátyám, Tardos Lipót, Poldi bácsi. Nagyon szép ember volt, de azzal nagyon nehezen tudtunk kapcsolatot tartani. Kassára mindig meg voltam híva, de sosem jutottam el, csak az állomásig. A nagybátyám ott élt, Kassán a feleségével; elég jómódban voltak, férfidivatáru-üzletük is volt, meg még kávéházuk is. Volt egy lányuk, Bözsi, aki még idejében elment Buenos Airesba a férjével, és a négy-ötéves kisfiát otthagyta a nagyszülőknek. Akkor írt nekem ez a nagybácsim. A gettóban kaptam meg a lapot, amin megírta, hogy van egy ismerősük Kassán, aki keresztény, és elvállalta a gyereket. Odaadták neki a kisfiút, hogy hátha így megsegíti a Jóisten. Ez a kassai nagybácsi is elpusztult, semmit nem tudtam többet se a feleségéről, se róla. A kisgyerekről sem tudtam, én nem vagyok arra ismerős, de ő talán túlélte – Langdorf Tamásnak hívták, nagyon helyes kis kölök volt.

Volt még egy nagybácsim, aki ügyvéd volt Gyomán [Gyoma – Békés vm., nagyközség volt, 1891-ben 10 900, 1910-ben 11 700, 1920-ban 12 000 lakossal. – A szerk.]: doktor Tardos Gáspár – tele voltunk ügyvéddel. Anyukám legfiatalabb testvére volt ez a Gazsi bácsi, aki nagyon aranyos ember volt, és nagyon hasonlítottak egymásra anyukámmal. Egy fia és egy lánya volt. A lánya, Ancsa férjhez ment Temesvárra, és a háború alatt Izraelbe került ki [Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.]. Sajnos elszakadtunk, pedig nagyon szerettük egymást, sokat voltunk együtt gyerekkorunkban. Nekik nagyon szép családi házuk volt Gyomán. Ancsának két fia született, ők Amerikába kerültek Izraelből. Gazsi bácsi fia, Tardos András 1945 után elvette feleségül egy neves politikus lánytestvérét, és két fiuk született. András meghalt sajnos az 1960-as években, öngyilkos lett [Tardos András (1924–1969) – újságíró. „A bp.-i tudományegyetem bölcsészkarán tanult. Már hallgató korában kapcsolatba került a falukutató mozgalommal. 1942–43-ban a KMP vezette függetlenségi mozgalomban tevékenykedett. Részt vett a KIMSZ munkájában. 1943. júl.-ban letartóztatták, 10 évi börtönre ítélték. 1944 végén megszökött a Margit körúti fegyházból és csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz. 1945 után az ifjúsági mozgalomban dolgozott. 1948-ban a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége

(MEFESZ) főtitkára lett. Később rövid ideig a Népművelési Minisztériumban, majd a Híradó- és Dokumentum Filmgyárban tevékenykedett. 1956. nov.-tól a rádió politikai előadásait szervezte. Később a külföldi adások főszerkesztőségét vezette. Rendszeresen publikált napilapokban és folyóiratokban” (MÉL). – A szerk.].

Cili néni (Cecília) anyukámnál kicsit idősebb volt. Ő Békéscsabáról elkerült Nagyváradra a lányával, Elluskával, aki oda ment férjhez – nagyon aranyos férje volt, Miklósnak hívták. Elluska gyereke, Zsuzsi kilenc éves volt, amikor elvitték mindannyiukat – onnan hurcolták el őket, Nagyváradról.

Anyukám hatosztályos középfokú lányiskolát [lásd: leányiskolák] végzett Békéscsabán. Tizenhat éves koráig tanult, ő műveltebb volt, mint apukám, jobban értett a számtanhoz, és okosabb is volt. Tudott szlovákul (tótul, ott a családban így mondták) és németül is. A testvérei is értelmiségi pályán voltak; okosak is voltak, és jobb anyagi helyzetben voltak, mint édesapám családja.

A szüleim 1911-ben esküdtek. Régen a zsidó hagyomány úgy volt – és az volt a helyes –, hogy ajánlások voltak, egyik család ajánlotta a másikat, aztán a családok összehozták a házasságokat. Anyukámnak a testvére, Dezső bácsi keresett vőlegényt, mert ő volt a közvetlen bátyja, ő törődött vele, és összehozta apukámmal egy házasságközvetítő útján. Aztán a családok összeismerkedtek, és mivel jónak látták, megvolt az esküvő. Anyukám harminc-harmincegy éves volt akkor. Nagyon jól mulattam, mert édesapám úgy címezte az anyukámnak írt leveleit, hogy „Szépreményű Turteltaub Annuska úrhölgynek”. Megvoltak a levelek egy dobozban, anyukám eltette őket, és amikor már nagyobbacska voltam, és a szüleim nem voltak otthon, én mindig kutattgattam a szekrényben, és akkor találtam ilyen leveleket, és belelestem titokban. Anyukám nem mutatta, és mikor utólag mondtam neki, hogy mit találtam, kicsit zavarba jött.

Békéscsabán volt a polgári és az egyházi esküvő [lásd: házasság, esküvői szertartás] – ott nagyon szép, nagy templom van –, és azután került anyukám Szegedre. Eljött néha a család egy-egy látogatásra, egy kis időre néha a nagymama is eljött, és négy-ötéves koromtól én is gyakran jártam Békéscsabára, mindig ott nyaraltam a rokonoknál.

Amikor a szüleim összekerültek, anyukám édesapja már nem élt, ő hat évig volt beteg, agyvérzéses, és az édesanyám ápolta. Fiatal nő volt még akkor, és ez lelkiileg megviselhette. Nagypám hatvanvalahány éves, nagydarab ember volt, és az édesanyám órá vigyázott délutánonként, mert délelőtt segített főzni. Nagyon jól főzött, engem sose tanított meg – nem szerettem, ha ott ugrálnak a gyerekek –, de hát a készséget megtanultam tőle. Amikor én már megvoltam, délelőtt mindig főzött anyukám, délután pedig édesapámnak segített az üzletben.

Szegény anyukám nagyon kedves, aranyos arcú volt, de soha nem hallottam nevetni – mindig én bolondoztam. Ő szótlan volt, nem is nagyon beszélt, csak nagyon kevés emberrel. Nem is jöhettek hozzám, csak egy-két barátnőm volt ott pár óráig, nem rendezhettem zsúrokat se, mert anyukám nem szeretett beszélgetni. Depressziós volt, ezt most így hívják, akkor súlyos neuraszténiának mondták. Ő mindig szomorú volt, én annyira sajnálom, csak annak örülök, hogy még 1943-ban meghalt, és szépen el van temetve Szegeden; nem került fogságba.

Amikor rendes, egyházi temetés van, akkor a halottat mosdatják, fölöltöztetik halotti ruhába. Hófehérben kell a zsidóknál temetni – a fehér harisnyától kezdve a fehér kendőig –, szegény anyukámat is fehérben temették, nekem is mindenem megvan már rég.

A húgom, Glück Ágnes 1918-ban született. Nagyon szép lány volt: nálam kicsit teltebb, szőkébb, fehérebb bőrű, szemüveges. Én vékonyabb voltam, és vöröses-barnás, göndör hajam volt, de hasonlítottunk nagyon egymáshoz. Mikor Pesten mentem az utcán, mindig odakiabáltak, hogy „Ágika! Készen van a férjének a ruhája, rendben van, küldjön érte!”. Én meg rájuk hagytam, mondtam: „Jó, majd jövök” – és aztán elmondtam Áginak.

A húgom más típus volt, mint én. Én tartózkodóbb voltam, visszahúzódóbb, a húgom bátrabb volt, mindig mosolygott, kedveskedett. De ingerlékenyebb volt nálam, nyugtalan természetű, én szelídebb voltam. Viszont én nagyon pedáns vagyok: ha a konyhába kitettünk egy sámlit vagy hokedlit, arra mindig rátettem egy kendőt, csak úgy ültem rá. A húgom nem foglalkozott ilyesmivel.

A húgom okos volt, jobb volt matekban, mint én, de nem szeretett tanulni, és hatodik gimnazista korában már jöttek a rossz jegyek. Úgy döntöttünk, hogy félév után kivesszük, mert akkor valami mást kell csinálnia, nincs értelme tovább gimnáziumba járnia. Tizenhat éves korában Ági kimaradt az iskolából és kitanulta a varrást. Leszerződött Szegeden egy varrószalomba – az is egy zsidó család volt, ott laktak a Dugonics téren, és vállaltak tanulót. Akkor az volt a szokás, hogy aki varrni tanult, azt fölvelték tanulónak. Első osztályú varrónő volt, akinél a húgom tanult, Ági oda járt minden nap. Majdnem tizennyolc éves volt, amikor levizsgázott, és azután még egy darabig ott maradt ebben a varrószalomban, mert amikor már fölszabadult, fizetést is kapott.

De aztán úgy döntött, hogy Pestre kéne menni. Nekünk nem voltak Budapesten közeli kapcsolataink; csak apukámnak voltak ott unokabátyjai meg rokonsága, akikkel olyan nagyon nem tartottunk kapcsolatot, de akkor valahogy összejött, és elvállalták, hogy Ági lakhat náluk Pesten. Nagy lakásuk volt a Duna-parton, és befogadták, amíg valami lehetősége nem lesz, hogy albérletbe menjen. Így került Pestre. Tizennyolc éves volt, májusban van a születésnapja, és már május-júniusban jött érte apukám unokabátyja, Heltai Gyula a feleségével. Volt egy fiuk is.

Ott lakott náluk, és mindjárt elhelyezkedett varrónőként – elég ügyes volt. De a szabászat, az nagyon nagy dolog volt; ahhoz, hogy valaki jó varrónő legyen, nagyon kell tudni a szabászatot is. Ági vizsgázott varrónő volt, de az csak a kisebb dolog volt, ezért Pesten beiratkozott egy másik szalomba, hogy szabászatot tanuljon. Rotschild Klára akkor még élt [*Rotschild Klára (1903–1976) – divattervező, apja, Rotschild Ábrahám női divatszalonjában tanult, 1934-ben Clara-szalón néven önálló szalont nyitott a Váci utcában, 1945 után állami alkalmazottként az államosított Clara Szalon művészeti vezetője volt. A harmincas évektől haláláig a magyar divatélet irányítója volt. – A szerk.*], és szabászatfolyamot tartott azoknak, akik már kész varrónők voltak. Körülbelül öt-hat hónap volt ez a tanfolyam, oda beíratuk a húgomat, el is végezte.

Utána már nagyon jól belejött a varrásba, és önállósította magát. Volt egy alagsori üzlete a Falk Miksa utcában – két-három lépcsőfoknyit kellett lefele menni a boltba –, annak tükrös kirakata volt. Belül volt a műhely és a próbafülke, az üzlettől függönnyel elválasztva. Volt Áginak egy tanulója meg egy szabásznője, de ő varrt, és ő adta ki a munkát. Jó üzleti érzéke volt; a kirakatba ki voltak téve kész szoknyák, és ki volt írva: vállalom, hogy egy nap alatt vagy két nap alatt elkészítem. Volt, hogy csak kitette a kész szoknyát, és már vitték is el – ezt nagyon ügyesen csinálta. Anyagot is árult, és ha ott vették az anyagot, megcsinálta, és három nap alatt kész is volt a szoknya. Evvel nagyon jól megindította a boltot, úgy fogyott a ruha, hogy csuda, és ettől kezdve egyre jobban ment neki. Női divatárüzlete volt.

A mostani József Attila utcában van egy árkádos rész, ott volt az ékszerüzlete a leendő férjének, aki nála jó tíz évvel idősebb volt. T. Károlynak hívták, osztrák zsidó családból származott. Az édesapja Bécsből települt Magyarországra (kicsit rosszul is beszélt magyarul), neki is ékszerüzlete volt. Pesten laktak, az én sógoromnak volt két nővére is – nagyon rendes család volt.

Ági nagyon szerette a nyakláncokat, volt is neki egypár. Sokszor elszakadt a nyaklánc, és reggelente – amikor a Rotschild Szalonba ment, a Váci utcába – mindig ott ment el T-ék ékszerüzlete előtt. Bement megjavíttatni, és ott volt Karcsi, aki nem volt csúnya ember, és nagyon úriember volt, rendes volt. Ági meg barátságos, nyitott volt az emberekkel, tudott nagyon kedves lenni mindenkihez, és annyira megtetszett ennek a Karcsinak, hogy jóban lettek, aztán randevúztak, mentek sétálni, és így kialakult a kapcsolatuk.

Anyukám 1943-ban halt meg, akkor volt a húgom menyasszony. 1943-1944 körül házasodtak össze, de anyukám akkor már nem élt. Szegeden esküdtek templomban, hogy apukámnak jó legyen, de a polgári esküvőjük Pesten volt.

A húgom Pesten élte át a nyilas uralmat a férjével együtt. Amikor kezdődött már a nyilas időszak, amikor már bujkálni kellett, a húgom is bujdosott Pesten összevissza, padlásokon... Majdnem elcsípték, de szerencsére éppen fölmásztak már a padlásra, mikor jöttek a nyilasok. A férje máshol bujdosott, mert ők elszakadtak egymástól. Előzőleg az Erzsébet téren laktak, és egy bomba pont azt a házat találta el. Ők akkor már nem voltak otthon, de ott volt berendezve a lakás – a zongora, minden tönkrement, összeomlott az egész ház.

A háború után a Markó utcában laktak, a fiuk 1946-ban született. A húgom üzletét 1945 után sem államosították; volt iparendeléye, és a ruhaszalon egészen addig megvolt, míg Ági élt. De a férje ékszerüzletét elvették, amikor fölszámolták a maszek boltokat [lásd: államosítás Magyarországon]; Karcsi akkor egy lottóirodába ment dolgozni.

A ruhákon később Ági sokszor összeeszedt velem. Ő pesti volt, szalonja volt nagy, üveg kirakattal a háború után is, én meg akkor [Hódmező]Vásárhelyen laktam, nem volt sok ruhám. Ő mindig mondta: hogy lehet úgy följönni Pestre, hogy nem hozol magaddal egy rendes ruhát? Amikor színházba mentünk, neki elegáns helye volt, és mindig aranycipőben ment. Volt neki egy élettársa, mert a férjétől elvált, amikor a fiuk tizenkilenc éves volt, de akkor a húgom már a Kresz Géza utcában lakott.

Ági sajnos 1972-ben meghalt, amikor az első unokám született – ötvenhárom éves volt. Epekővel műtötték, de ő közben asztmás is volt, és – bár a műtét állítólag jól sikerült – két nap után tüdőembóliában meghalt.

A húgom egyetlen fia, Gyuri most hatvanegy éves. Afrikában, a délnyugat-namíbiai Windhoekban él, a magyar konzulátust képviseli ott társadalmi munkában. Gyuri harsonaművész volt és zenetanár, de most már nyugdíjas. Bécsben tanult, de nem jött vissza Pestre, mert nem engedték volna ki, hát akkor nem lehetett... Kiment Pretoriába, ott az Operaház zenekarában ragyogó állást kapott, lakást, mindent. Az anyja kiment utána, hogy segítsen neki berendezkedni, de nem telepedett le ott – hát neki szalonja volt Pesten –, csak azért ment, hogy szépen berendezze a gyerek lakását. Gyuri egy-két évig volt Pretoriában a zenekarban, aztán átment Johannesburgba, és ott a rádiónál vagy a tévénél dolgozott. Utána elkerült Namíbiába, ott élt, mint zenetanár. Volt

egy angol felesége, avval nem volt gyereke. Aztán elváltak, lett egy színes bőrű felesége, és született egy kisfiuk. Gyuri nagyon boldog, mert már idős, és most van egy nyolc-kilenc éves fia. Azt akarja, hogy magyarul tudjon a gyerek, apanyelven tanítja – nagyon jól beszél, tud már sokat. Az asszony polgármester-helyettes és tanítónő. Nagyon aranyos, ő is volt már itt.

Az öcsémet Gelei (Glück) Tibornak hívták, 1920-ban született. Tibi jóképű, helyes fiú volt. Nagyon jól sportolt: remekül úszott, korcsolyázott (később korcsolyatréner is volt), sőt gyerekkorában, tízéves kora körül úszóbajnok volt Szegeden. A természete inkább anyukáéra hasonlított: csöndes volt, komoly, a kedélye is nyomottabb volt.

Mikor öt éves lett, apukám beíratta a héderbe, a zsidó óvodába, hogy tanuljon valamit a vallásról. Tibinek még cidáklíja [lásd: árbá kánfot; táli kátán] is volt, az egy nyers színű mellényke, amit az ing vagy a pulóver alatt viseltek. Rojtjai vannak, és minden rojtra kell valamit imádkozni vagy áldást mondani. A héder a templom mellett, a zsidó iskola épületében volt; Tibi szívesen járt oda, mert ott együtt voltak a kisgyerekek.

A négy elemet a zsidó iskolában végezte el, aztán egy nagyon jó gimnáziumba ment, a piaristákhoz. A piaristákhoz sok zsidó gyerek járt, de nem számított, hogy valaki zsidó vagy nem – ezt egyik tanár sem érezte –, csak a tudás számított. De az öcsém nem maradt meg ott, mert matekból elég gyöngye volt. Közepes tanuló volt, nyelvekből jó volt, de matekból többször írt rossz dolgozatot. A negyedik osztályban, félévkor már úgy állt, hogy megbuktatják, és nekünk arra nem volt pénzünk, hogy külön taníttassuk a matekre.

Mindig kellett menni fogadóórára. Apukám egyszer tán volt is bent, de akkor én már nagylány voltam – megvolt a diplomám, és már dolgoztam is –, úgyhogy apuka helyett én jártam be Tibi iskolájába. Édesanyám nem szeretett ilyen helyekre menni, ő nem ment fogadóórákra.

Nem akartuk, hogy az öcsém megbukjon. Apukám azt mondta, hogy menjek be az iskolába, nehogy valami baj legyen – én mégis jobban el tudnék bánni avval a pappal, avval a matektanárral, mert én jobban tudnék ott beszélni. Be is mentem, és mondtam a tanárnak, hogy hát igen, tudjuk, hogy az öcsém dolgozatai rosszak, de nem szeretnénk, ha év végén megbukna. Ha lenne olyan jó a tanár úr, és megmondaná, hol van a hiba, akkor majd jobban odafigyelünk – nagyon szeretném tudni, hogy miben tudunk az öcsémnek segíteni. Még tavasz volt, év végéig volt még idő, hogy kijavíthassa a rossz jegyeket. Megkértem a tanárt, hogy írasson vele még dolgozatot, és feleltesse, hogy legyen neki alkalma javítani. Még azt is megígértem, hogy ha a gyerekek nehéz a piarista, van más reálgimnázium, majd átíratjuk a másikba. Azt mondta, jó, ez helyes – ez tetszett neki, és mintha ez is hozzájárult volna ahhoz, hogy megadja neki a lehetőséget, hogy javítson. Valóban adott neki alkalmat, és Tibi ki is javította a jegyeit, és nem bukott meg. Mindjárt nyáron átírattuk egy reálgimnáziumba, és ott le is érettségizett, közepes volt.

1939-ben érettségizett, akkor már háború volt. Érettségi után vasesztergályosságot tanult Szegeden, a Kenderfonó Gyárban – ott volt tanulóként, mert akkor már nem vették volna sehová föl. Nagyon ügyes keze volt, ez ott derült ki. Egy-két évig tanulta ezt, be is fejezte, és rendes vasesztergályosi munkára kapott segédi oklevelet. A Kenderfonó Gyár vezetője is zsidó volt, mint általában a gyárosok között sokan.

1943-ban hívták be az öcsémet; először katona volt még, aztán, mikor már vitték át a Tiszán őket, mindannyiukat lerántották munkaszolgálatosnak, és Borba kerültek, ahol Radnóti is volt. Ők nem egy csoportban voltak, mert az öcsém rézbányában volt, Borban. Elég sportos is volt, és nagyon jól tudta a vasesztergályosságot, nagyon ügyes keze volt. Borban ennek köszönhető, hogy bírta, mert egy rézbányában kellett dolgozni. Onnan mindig küldött haza kis gyűrűt, meg amit ott csinált rézből – valaki jött onnan, vagy levélben küldte, már nem tudom.

De neki az egész ifjúsága, az egész élete tönkrement a háború miatt. 1945-ben hazakerült Szegedre – ő jött haza legkésőbb közülünk –, és apukámmal maradt az Attila utcai lakásunkban, amíg meg nem nősült. De sajnós nem tudott magával mit kezdeni; a vasesztergályosságot nem folytatta, hanem irodai munkával próbálkozott, ami nem neki való volt. A Szegedi Kenderfonóban dolgozott az irodán, elvégzett hozzá valami könyvelési tanfolyamot. Nagyon jól vezetett, imádta az autózást, és az autózást vagy nem tudom, milyen csoportnak volt a vezetője a Kenderfonó Gyárban, az irodán. Később aztán a Szegedi Véraló Állomáson volt gondnok, és onnan ment nyugdíjba. Neki az irodai munka nem volt jó, de nagyon ügyes volt a keze, azt kellett volna valahogy fejleszteni.

Az öcsém nem volt annyira vallásos. Most, mikor beteges volt, azért járt templomba, mikor nagyobb ünnep volt. Elment egyedül, és meggyújtott ott egy gyertyát. A felesége meghalt szülei ott vannak fölírva a templomba, és a sógornőm is adott az öcsémnek gyertyát, hogy gyújtsa meg ott, de ő nem ment el, pedig ő is zsidó.

Az öcsém feleségével, Verával mi elég jól voltunk, de most már nem nagyon tartom vele a kapcsolatot. Ő is beteg, nyolcvanon fölül már, és depressziós meg mindenféle baja van. Kozmetikát vagy fodrászatot tanult, de sosem dolgozott. Az édesapja állatorvos volt [Kiskun]Dorozsmán, s annak ő volt az egyetlen lánya. Nagyon jó módú szülei voltak, de azok is elpusztultak, mind a kettő. Vera tizenöt éves volt, amikor mindannyiukat deportálták. A szeme előtt halt meg az anyja flekktífuszban, az apjáról meg azt se tudta, hova hurcolták el – ő is meghalt. A sógornőm teljesen tönkrement idegileg. Mi megsajnáltuk ezt a Verát: hazajött, megvolt a ház, és ő ott volt szülők nélkül tizenhat évesen. Begubózott – hát el lehet gondolni, hogy lelkileg ez mennyire megviselte.

Tibi most volt nyolcvanhat éves, és most, 2007 áprilisában temettük őt. Nagyon jól voltunk az öcsémmel, de menni nem tudtam hozzájuk öregségemre, mert ők Új-Szegeden laktak – gyereük sose volt –, és mi nem találkoztunk olyan könnyen. Nagyon fáj, mert nem tudtunk elkészönni, csak telefonon beszéltünk pár nappal a halála előtt. Annyira sajnáltam, mert annyit szenvedett. Szegény öcsémnek nem lehetett rendes egyházi temetése, mert Szegeden magas volt a talajvíz. Hamvasztás lett, egyszerű, sima hamvasztás. Meg volt a sír előre ásva, és beletették ezt a szép majolika, arany szegélyű szelencét abba a sírba. Ez nem olyan igazi, a zsidó vallás nem nagyon fogadja el a hamvasztást, de hát nem tudtunk mit csinálni [*A rabbinikus jog (háláhá) tiltja a halottak hamvasztását, mivel a holtak feltámadásába vetett hit tagadásának tekintik. A test végső nyugalomba helyezésének megfelelő módja a megszentelt földbe történő temetés. A reformjudaizmus azonban engedélyezi. Lásd még: temetés. – A szerk.*].

Férjem, K. Zoltán 1891-ben született Hódmezővásárhelyen, és ugyanitt halt meg 1967-ben. Három testvér közül ő volt a legfiatalabb; két nővére volt.

Édesanyja, Wachtel Gizella nem tudott jól magyarul, mert félig-meddig szász volt. Zsidók voltak, de Lugoson éltek – az Temesvár közelében van –, és ott sok szász lakik. A szüleinek szappangyára volt Lugoson, és ez a mama onnan került [Hódmező]Vásárhelyre később K. papához, akik meg [hódmező]vásárhelyiek voltak már régen.

Édesapja, K. Lajos, aki még az első világháború előtt meghalt, kereskedő volt [Hódmező]Vásárhelyen. Nagyon jó üzletük volt, kerékpárszaküzlet: varrógépet, kerékpárt... a motorbiciklitől kezdve mindent árultak ott a háború előtt. Nagy üzlet volt, három ajtós. A lakásuk egyben volt az üzlettel, mert régen az volt a divat, hogy a lakásból le lehetett menni az üzletbe, nem kellett az utcára se kimenni. Az udvarban műhely volt, ahol a bicikliket javították. A műhely is a bolthoz tartozott, ott minden a családé volt. Ők [Hódmező]Vásárhelyen több helyen is laktak azelőtt, a férjem apja igazi [hódmező]vásárhelyi volt, nagyon nagy rokonságuk volt itt.

A férjemet az első világháborúban rögtön elvitték katonának; katonatiszt lett, mivel érettségizett. Az orosz fronton harcolt, fogságba került Krasnojarszkban, és öt évig volt hadifogoly Szibériában, ott kopaszodott meg. Amikor hazajött a fogságból, a kerékpárüzletükben dolgozott tovább.

Én 1944-ben Ausztriában, a lágerben ismertem meg Zolit. Eleinte semleges volt nekem, mert nem volt már olyan fiatal, és elég csöndes volt. Ott volt az anyukája, a két nővére, az egyiknek a férje is ott volt. Később Theresienstadtban is együtt voltunk, Zoli édesanyja ott halt meg flekktífuszban. Mi 1946-ban házasodtunk össze.

A férjem nem értett semmit a valláshoz – az ő családjában nem tartották –, pedig ő született zsidó. Nagyon jó ember volt: aranyos, kedves arcú, kékszemű. Sportos ember volt, de alacsony, a testvérei is mind alacsonyak voltak. Amikor én összekerültem vele, ő már ötvenöt éves agglegény volt, én meg már harmincon fölül voltam. De hát ez nem szerelmi házasság volt: a háború után én családot akartam alapítani, és Zoli családja nagyon megkedvelt engem.

A férjem egyik nővérét Ibolykának hívták, neki két lánya volt. Egyikük, Gabriella Pesten élt, vegyész volt. Őt is deportálták, csak ő másfele volt. Volt férje, de nem született gyerekük. Elluska (azaz: Gabriella) később kiment Amerikába, de sajnos rákos lett, és meghalt. Ibolyka másik lányát Editnek hívták, ő velem volt egyidős. Most télen halt meg New Jersey-ben, ahol egy szeretetotthonban élt már vagy tíz éve. Szegény megsüketült, rosszul látott, és nem volt már magyar a közelben senki. Neki gyereke sem volt. Edit édesapja élelmiszer-nagykereskedő volt (talán baromfival kereskedett), egy külkereskedelmi vállalat vezetője. Ő magyar zsidó ember volt, de nem [hódmező]vásárhelyi, hanem pesti, és Berlinben volt a kereskedelmi vállalatának a központja, amit ő vezetett Magyarországról. Így került Edit Berlinbe, ahol férjhez ment egy zsidó némethez, egy férfiszabóhoz, és amikor onnan menekülniük kellett, mert Hitlerből kitört a baj, akkor ő már terhes volt. Az utolsó pillanatban menekültek el, Olaszországban még elfogtak egy utolsó hajót, és elhajóztak New Yorkba, mert a férfinak ott nagy rokonsága volt, még rabbi is volt a rokonai között. De Edit annyira rosszul lett a hajón az izgalomtól, hogy a gyerek nem maradt meg, elvetélt – és azután nem lett nekik másik gyerekük. New Yorkban a Fifth Avenue-ra költöztek, ott volt Edit férjének férfi divatszalonja. Az ő anyukája, Ibolyka volt velünk elhurcolva. Később, a háború után kiment a gyerekéhez, Amerikába, szabályszerűen mint kivándorló; annak idején megengedték – még dunnát is vihetett.

A férjem fiatalabbik nővére, Bözsi is velünk volt Ausztriában és Terezínben is. Az ő lánya, Magdi még a háború előtt bébiszitterként került ki Angliába, és Londonban élt. Magdi nagyon aranyos nő volt; nem sokszor jött haza, de néha találkoztunk. Férjhez ment egy Franco által üldözött spanyol férfihez, aki Angliába menekült, a foglalkozása műbútorasztalos volt, és nem is volt zsidó.

Magdinak született két leánya. Aki Angliában születik, és vállalja, az anglikán vallású lesz, tehát a magyar zsidó lánynak és a katolikus spanyol férfinak az 1940-es évek végén született két anglikán lánya két év különbséggel: az egyik Sonja nevet kapott, a másik meg Aurora lett.

Míg élt a nagymama – aki a férjem nővére volt, és kiköltözött Magdiékhoz Londonba a háború után –, leveleztünk, néha küldtek fényképet és csomagot is. Éva lányom 1947-ben született, neki küldtek gyerekholmikat meg pelenkát – az nagyon jól jött akkor. De ezek a lányok csak idegenek voltak, nem tudtak már olyan közel állók lenni, már magyarul sem tudtak. És amikor Magdi már rosszul látott, mert öregecske lett, akkor sajnós betették egy szeretetotthonba a gyerekei. Aztán egy darabig ő még írt az otthonból, az ünnepek alkalmával küldött szép képeslapokat, azt aláíratta a gyerekekkel.

Szegeden születtem 1912-ben. A szüleimmel és a két testvéremmel húszéves koromig a Polgár utca 24-ben laktunk – az jelenleg a Gogol utca 30. Mind a hárman abban a lakásban születünk – otthon, mert akkor még az volt a szokás. Megvan az a ház még a mai napig is, kicsit át van alakítva, de létezik – én azt megmutattam a gyerekemnek és az unokáimnak is. Ez egy háromszintes, gangos bérház volt Szeged belvárosában, a Mars tér közelében, a zsidó templomtól egy félsaroknyira.

Szegednek olyan egy kicsit a Tiszától a beosztása, mint Budapesté: úgy van itt a Tisza, mint ott a Duna. A Tiszán belül van egy Kiskörút, mint Pesten – az a Tisza Lajos körút, a legszűkebb belváros –, van egy Nagykörút, és a kettő között, a belváros külső részén volt a zsidónegyed; ott volt a zsidó templom is, és ott laktunk mi is nagyon közel a templomhoz.

Elég nagy területet foglalt el a zsidónegyed, rengeteg zsidó lakott ott, még a rabbi is. A hitközség a Margit utcában volt, ami most Gutenberg utca. A nagytemplom egy egész utcarészt elfoglalt, mögötte van a kistemplom meg az iskola. A zsinagóga udvarának végében van egy nagyon szép, kétemeletes épület, az volt a zsidó elemi iskola; én oda jártam négy évig – az most is iskola. Az iskola utcája gyerekkoromtól egészen a háború végéig Lőw Lipót utca volt, ott kezdődött 1944-ben a gettó is. A háború után elvették tőle a nevet, most már másképp hívják azt az utcát.

Ez egy nagyon kedves városrész volt. Családi házak vannak ezen a környéken, ott is zsidók laktak, sőt a házak is a zsidóké voltak. A templom másik oldala volt a Korona utca, ott is több zsidó lakott.

Szegeden nagyon sok zsidó élt, és főleg sok volt a kereskedő. Sok jó módú zsidó is élt itt, gyárosok is voltak, de még a katonatisztek között is volt egy-két zsidó. A leggazdagabb zsidók – a gyárosok, nagykereskedők – inkább Új-Szegeden laktak a villáikban. Új-Szeged parkos rész, nagyon jó levegője van a másik oldalhoz képest, szép tölgyfásor, sétányok, vendéglők, üzletek, tenispályák voltak ott.

A szűkebb belvárosban főleg a zsidó kereskedők laktak, ott voltak szebb családi házak meg kényelmesebb bérházak. Ők nem voltak jaj, de nagyon gazdagok, csak volt egy családi házuk, vagy volt egy nagyon jól menő üzlet – főleg kereskedők, de sok orvos és ügyvéd is lakott a belvárosban.

A legtöbbnek olyan nagy volt a lakása, hogy a lakás egyik része volt a rendelő vagy iroda és a váró, a lakás másik részében meg laktak. Volt például a Kárász utcában egy jó nagy ház, ott nagyon sok orvos volt. Az már a háború előtt is nagyon jó, négy utcára szóló bérház volt, és még most is megvan. Van lift is, pedig csak három emeletes, de régen a háromemeletes házakban is volt lift. Csak az volt a baj, hogy a háború után leválasztották ezeket az öt-hatszobás lakásokat, és kettőt csináltak belőlük, mert kellett a lakás. De a leválasztott lakásokból már nem lehetett olyan tökéletes lakást csinálni: hosszúkás lett, vagy éppen nem volt olyan napos...

A Polgár utca, ahol én születtem és felnőttem, a Tisza Lajos körúttól – ami lezárja a legszűkebb belvárost – jön kifele, a Mars tér fele. Ahogy a nevében is benne van, tényleg ilyen polgári lakórész volt ez. Egy csomó családi ház volt az elején; akik jómódúak voltak, azoknak saját házuk volt – több ügyvéd is lakott ott. Rendes, jó kis házak voltak az utcánkban, nem nagyon magasak; talán az az egy volt három szintes, amiben mi laktunk – az volt a legmagasabb ház a Polgár utcában.

De nemcsak sok zsidó lakott ebben a városrészben, hanem sok katonatiszt is, mert ott volt a kaszárnya – tőlünk egy-két sarokra, a Mars téren volt a bejárata –, és a családos katonatisztek kint lakhattak a városban. A mi házunk egyik oldalában csak zsidó családok laktak, a másikon csak katonatisztek családjai. Minden emeleten két lakás volt, mi a félemeleten laktunk. Fölöttünk is zsidó család lakott; a férfi állatorvos volt; jóban voltunk, ismertem. Fölöttük Weiss ügyvédék lakása volt. Ennek a Weiss ügyvédnek a fia Gálra magyarosította aztán magát, ez egy népszerű, ismert orvos volt Szegeden, a Klinikán. Ő a Véraló Állomásnak is a vezetője volt, doktor Gál Gyuri, aki gyerekkori pajtásom. Nagyon sokat tett az egész családjáért mindig, sokat segített – jó barátok voltunk. A háztulajdonos is zsidó volt, de hat-nyolc évenként változtak a tulajdonosok.

Az egyik osztálytársnőm, akinek az apja katonatiszt volt, fölöttünk lakott a második emeleten; kicsit nagyobb lakásuk volt, mint a mienk, mert a ház másik oldalában nagyobb lakások voltak. De soha nem voltam náluk. Mikor beteg volt, mindig lejött a testvére, hogy megkérdezze, mi a lecke, de én sose mentem föl – nem is hívtak, de nem is mentem. Az apja volt ilyen korlátolt, a mamája nem, ő aranyos volt, egyszer föl is ajánlotta, hogy menjek velük, amikor [Békés]Csabára mentem a rokonokhoz, és anyukám izgult, hogy a vonaton nem olyan jó, ha egyedül megyek. Az apján viszont nagyon látszott, hogy katonatiszt: félt, hogy majd valami baja lehet belőle, ha zsidókkal van kapcsolatuk.

Rendes, korszerű lakásunk volt – Szeged nagyváros, és ez a belváros volt már. Három szobánk volt: egy nappali (az volt az utcai szoba), egy hálószoba és egy ebédlő – kispolgári lakás volt az. Vécé, külön fürdőszoba, előszoba volt, szép, nagy konyhánk is volt, spejz, és külön volt egy személyzeti szoba; mikor jött valaki vendégségbe, ott aludt. A fürdőszoba a nappali szobából nyílt, a vécé az előszobából, és utána volt a konyhaajtó. Fehér csempés, nagy konyhánk volt. Volt gázsparhertünk, de mellette volt egy nagy sparhert is; azon hátul volt egy rács, ami le volt csapva, és amikor sok mindent főztünk, és valami már kész volt, meleg volt, akkor kinyitottuk a rácsot, és arra tettük a kész ételt. Pénteken meg, amikor nagy ünnep volt, mindig a nagy sparhert volt begyújtva, hétköznap pedig a gázon volt a főzés. A nagy sparhertnek sütője is volt, de hát azt tüzelni kellett.

Nagy jégszekrényünk is volt a spejzban. Nem ilyen szép, fehér volt még, mint a mostaniak, hanem kívül barnás, belül szürkés alumínium burkolatú. A jeget teherautón hozták minden másnap vagy harmadnap – nemcsak nekünk, másoknak is –, az előre ki volt fizetve. Apuka mindig tett el vizet a jegesbe, és ha jött valaki vendégségbe, azt a finom hideg vizet kínálta frissítőnek. Amikor vettünk

dinnyét, az is rá volt téve a jégre – olyan jó volt a finom, hűtött görögdinnye!

Mind a két szülő meg mi hárman, gyerekek egy szobában aludtunk télen, amikor fűteni kellett. Nyáron én az ebédlőben aludtam, mert én voltam a legnagyobb gyerek, és ott volt egy kiságyam. Aztán, mikor nagyobb lettem, és kinőttem a kiságyat, akkor már vaságyban aludtam, matracosban, amit össze kellett csukni. Az is bent volt az ebédlőnek a sarkában, le volt takarva egy nagyon szép plüss pléddel, és az volt az én ágyam. Egész nagylány koromban így volt, sodronyágyam volt. Nyáron csak a két kisebb gyerek aludt a hálóban; ott elfértek, az elég nagy szoba volt. Az üvegajtó nyáron mindig nyitva volt; nagyon szép ajtónk volt, csupa üveg. A lakás viszont nem volt nagyon jó beosztású, mert egymásba nyíló szobák voltak, hosszúkas volt a lakás, mindig végig kellett menni az egészen. De nyáron nagyon jó hűvös volt otthon, mert az ablakokon redőny is volt, még jobb, mint a mostaniak. Esslingeni roló, úgy hívták; ez valamilyen német vasroló volt, ami be volt festve, többféle színben lehetett kapni [A „klasszikus” esslingeni redőny, amely a 19. század végén terjedt el, faredőny volt, a Stuttgart melletti Esslingen városról kapta a nevét. – A szerk.].

Hosszú gangunk volt, és volt elülső lépcsőház meg hátsó. Oda, ahol a lakások vannak, egy rendes főlépcső ment, és a hátsó lépcső ment az udvarra. Artézi kút volt az udvaron meg cseresznyefa, arról lehetett enni, amikor akartunk, az mindenkié volt. Kövezett udvar volt, nem beton. Nagyon jó volt, mert ott lehetett turulozni. Így hívták ezt a labdajátékot: van egy kis ütő, és a falra ütögetjük vele a labdát – ez a turulozás [Halácsy Antalnak, a Barcsay főgimnázium torna-, vívó- és játékmesterének „Turul” névvel szabadalmaztatott játéka, „lényegében a pingpong, a tollaslabda és a röplabda házasításának, illetve előzményének volt tekinthető”. Megtanít „egymáshoz alkalmazkodni és simulni”, „minden torzsalkodás, erőszakoskodás és szenvedély nélkül egymás ellen izlésesen, szépen és szellemesen játszani”, egyszersmind „a vidám kedvet üdíti, a kollegiális szellemet élteti, művelésénél a veszély, a durva szenvedély teljesen ki van zárva” – magyarul szöges ellentéte az akkoriban „kimondottan brutálisan játszott” futballnak. Kitalálójának minden erőfeszítése ellenére a „Turul lényegében csak Szegeden terjedt el, ott is csak akkor, amikor Halácsy a városba költözött. A mester és fia nap mint nap felkerekedett a család Alföldi utcai lakásából, és vállukon az állvánnyal, a hálóval, az ütőkkel és a labdákkal az új-szegedi Sétány tér felé vették az irányt, hogy ott népszerűsítsék a játékot” (lásd Zeidler Miklós: „Pálya a magasban”, a Magyar Narancs online kiadása, 2006. 07. 31., www.ujszeged.hu/Magyar%20Narancs.htm - 34k). – A szerk.].

A mi közös udvarunkban volt egy kis kertes rész, az tele volt virággal meg zöldségekkel. Kis, rácsos ajtaja volt, és be lehetett oda menni, volt ott egy filagória – az egy fából készült lugas, ami árnyékot vet a kert egy részére –, asztal és pad is volt benne. Fáskamra meg csirkeólak is voltak az udvaron. Persze nekünk is voltak csirkéink, anyukám mindig tartott. Folyton libát ettünk meg csirkét, mert kóser háztartásunk volt nekünk, anyukám azt nagyon tartotta.

Hatalmas, gyönyörű, világossárga libamáj volt mindig, de én azt nem bírtam, mert a libamáj nagyon nehéz az embernek, csak nagyon finom. Nem szabad avval jóllakni, én nem is bírtam, mert olyan rossz kis gyomrom volt. Ezt nem tudta anyukám, és mindig csinált nekünk finom libazsíros kenyereket uzsonnára, én meg az iskolában a barátnőimre tukmáltam.

Amikor apukám esténként jött haza, mindig az volt az első, hogy a vacsorát anyukám gyorsan odaadta neki. Hétköznapi mindig hideg vacsora volt, hozzá vagy tejeskávé, vagy tea. Télen a forró teához füstölt libamell vagy kacska volt vacsorára – jaj, de finom volt az! Azt nem mi füstöltük,

hanem volt kóser füstölő, ahhoz kellett vinni a húst.

A libát meg a tyúkot a piacon vettük – libát még tömtünk is. Amikor már jó kövér volt a liba, és le lehetett vágni, akkor a sakter levágta. Az ott volt a hitközségi épületben, oda el kellett menni a kosárban a jószággal. Közel laktunk oda, és anyukám kis segítsége, egy kis egyszerű parasztlány vitte oda a libát meg a csirkét kosárban. Engem is vitt, hogy menjek ki sétálni egy kicsikét, de mindig kijöttem, mert nem szerettem látni, amikor levágták a libákat. Nem nagyon szerettem ott lenni, félttem, mert nem tudtam, mi az – ugye, én akkor kislány voltam. Az a lány, akivel mentem, az csinálta a dolgát – ő nem volt zsidó.

A sakter Schwartz bácsi volt. Ő samesz is volt (templomszolga), bennfentes volt, ott lakott a hitközségben. A hitközség udvarán volt egy nagy húsvágóhíd, ott vágta az állatokat; le volt szabályosan vizsgázva, szakember volt. Ahogy csurgott le a vér, nagy víztartályos rész volt alul, ahol mindig folyt a víz, nem volt ott semmi rossz szag. Mikor már kicsurgott, akkor vittük haza a csirkét meg a libát konyharuhában vagy papírban.

A libát otthon mindjárt lehetett kopasztani. Nem vizesen, hanem szárazon kellett pucolni – mert ha vizesen kopasztják, akkor tönkremegy a toll –, de nagyon nehéz szárazon kopasztani! Előbb a durváját kell leszedni, és alatta van a gyönyörű, fehér tollpohár – azt „fehér arany” hívták. Én mindig néztem, figyeltem, ahogy beteszik a kis kosárba a tollat, és ami alatta van, az a gyönyörű, fehér, puha pohár, azt beleszedték egy külön zacskóba. A mi ágyneműnk is ezzel a pohárral volt töltve. Volt dunnánk (akkor az volt a divat, a nagy dunna), az is többnyire pohár volt, mert az könnyű és jó meleg, de paplanban is volt pohár vagy toll, és a párna is ilyen volt – rengeteg ágyneműnk volt. Akkor kezdett divatba jönni a pohárpaplan. Jáltak házakhoz, rengeteget vettek, anyukám is mindig eladta a tollpohárt – mert nekünk már annyi volt, hogy nem kellett több –, az nagy érték volt. Jöttek házalók (drótos tót, ilyenek... akkoriban mindenért jöttek házakhoz), kiabáltak az udvaron, hogy van-e ez vagy az, és már jöttek is rögtön [A vándoriparosok („drótos tótok”, akik összefogták dróttal a törött cserépedényeket, sárgarézhuzallal a törött tajtékpipákat, vagy befoldozták a kilyukadt zománcedényeket, az „üveges tótok”, a „gyolcsos tótok”, üstfoltozó cigányok, vályogvetők, köszörűsök stb.) és a vándorkereskedők komoly szerepet játszottak a szolgáltatásokban szűkölködő falusi körzetekben. A vándoriparosokat vándorló életmódjuk, szegénységük vagy csak a helybeliektől különböző szokásaik miatt sok helyütt enyhe lenézással emlegették. Egyébként még az ötvenes években is lehetett egy-egy képviselőjünkkel találkozni, akár még Budapesten is. – A szerk.]. A pohár aztán földolgozták, voltak ilyen üzemek, és a pohárpaplant, párnát nagyon drágán adták el.

Minden másnap jött a szemeteskocsi. Becsöngetett, bejött a nagykapun – mert zárt udvaros lépcsőházunk volt –, és kolompolt, hogy „Szemetes!”. Ahol volt segítség, vagy ahol volt pesztra vagy valaki, kis kosárban vagy kis vödörben fogta, fölkapta, és úgy vitte le a szemetet. Anyukámnak is volt segítsége, mert neki sérve volt, nem bírt cipelni, úgyhogy ő neki ezt nem kellett csinálni.

Aki a konyhán segített, az egy kis parasztlány volt [lásd: cseléd]. Anyukámnak nem a főzésben kellett segítség, hanem utána, mert neki már menni kellett az üzletbe. Megvolt az ebéd egy óra körül, akkor már anyukámnak majd' lecsukódott a szeme, de nem tudott, csak egy félórát feküdni, aztán már öltözött, és ment az üzletbe, ült be a pénztárba. Nem mindig volt alkalmazott nálunk, de volt, amikor még ott is lakott. Volt külön szobája, személyzeti szoba volt a konyha mellett, rendes

udvari szoba [*Korabeli nevén: cselédszoba. – A szerk.*]. Régen úgy mondták, hogy cselédség – háztartási alkalmazott volt. Volt közvetítő iroda, és a fiatal tanyasi lányok, akik munkát kerestek, ott jelentkeztek. Az irodában tudták, hogy ez egy tisztességes, egészséges, nem lopós... szóval rendes lány. Aztán volt, akinek szerencséje volt, hogy jó helyre került, ahol rendszeren bántak vele, de volt olyan, akivel gorombán. Eljöhetett, de ha szerződése volt valamennyi időre, azt be kellett tartani. Akkor ez volt a szokás.

Nekünk dajkánk is volt, Grünberger Jankának hívták. Egy árva zsidó lány volt, aki évekig ott volt velünk, ott aludt az ebédlőben. Voltak testvérei, azok is mindig ott voltak nálunk, szóval olyanok voltunk, mint a rokonok. Azt hiszem, varrónő volt a testvére.

A házmester az udvarban lakott, szoba-konyhás, kamrás, egyszerű lakása volt. Ő volt a kapus: tízkor bezárt, és nála volt a kapukulcs. Ha adott kulcsot, és az ki volt fizetve, akkor nem kellett kapus, de ha nem volt, akkor csöngetni kellett. Felesége és két kislánya volt. A két lányt hívtam mindig játszani, amikor nem volt kivel játszanom. Kicsit fiatalabbak voltak, mint én, kicsit butácskák, de játszani, labdázni, fogócskázni jó volt velük. A házmester nem volt zsidó – a házmesteri munka nagyon alantas. Zsidó házmester soha nem volt, de még háztartási alkalmazott sem, a zsidók ilyesmit soha nem csináltak. Az más, hogy zsidó volt nálunk a nevelőnő, de ő a családdal együtt evett, meg mindig együtt voltunk, mintha családtag lett volna. A személyzet csak akkor lehetett zsidó, ha dajka volt vagy nevelőnő, de az ilyen paraszti munkát meg az éjszakai kapus munkáját, azt nem, azt zsidók soha nem csinálták. Erre nagyon figyeltek, és a hitközség sem engedte a színvonalat idáig csökkenni.

A zsidó hitközség segítette a szegényebbeket. Volt erre lehetősége, és hivatalból is nyilván kellett tartania, és segítenie kellett a szegényeket – rendszeresen vagy alkalmyszerűen. Például a Zsidó Nőegylet meg a Zsidó Lányegylet szervezett bálakat, rendezvényeket, és ami pénz ebből meg a tagdíjakból bejött, azt jótékonyásra kellett adni [lásd: jótékonyosság kötelezettsége], tehát a szegény zsidóságnak nem kellett ilyen alantas munkát végezni soha.

A zsidónegyedben szombaton nem volt munkaszünet [lásd: szombati munkavégzés tilalma], nyitva voltak a boltok is – Szeged nem volt ortodox város. De amikor zsidó ünnep volt, akkor minden üzlet zárva tartott – itt olyankor csönd volt, mindenki bezárt, aki tartotta a vallást. Tudta az egész város, hogy most vannak a zsidó ünnepek. Hosszúnapon [Jom Kipur] meg újévkor [Ros Hásáná] csak az első napon tartottak zárva az üzletek, Pészahkor is mindig csak egy-két napig.

Pászkát a pékségben lehetett kapni; ahol mi vettük, az itt volt a sarkon, mindjárt. Glauber bácsinak hívták a péket, ők gyártották géppel a pászkát, láttam is, ahogy csinálták. Fel kellett iratkozni még húsvét előtt, megvoltak nekik a megrendelések, hogy ki hány kilót kért az ünnepre, hogy legyen egy hétre pászka. Glauber bácsi megsütötte, mi mentünk érte, vittünk tiszta fehér szalvétát (mert ők papírban adták), és úgy hoztuk, gyönyörűen becsomagolva. Nagy lapok voltak, vigyázni kellett, mert nem volt szabad összetörnie. Ami tört, azt apróra darálták, az volt a maceszliszt, abból lehetett süteményt sütni vagy rántást csinálni.

Glauber bácsinak volt még egy fűszerüzlete is, csak amikor a macesz időszak volt, akkor még azt is csinálta. A szatócsboltot vezette, ott a kenyértől kezdve mindent lehetett kapni, akár varrótűt is. Ott laktak a bolt mögött, a lakás egyben volt az üzlettel. Reggel úgy nyitott ki, hogy hátul jött be, úgy nyitotta ki az üzletet, és elől csak aztán nyitotta ki. A környékünkön minden bolt ilyen volt.

Anyukám nagyon szeretett öltöztetni engem, mindig szép ruhákban járatott. Nagyon értett a divathoz, jó ízlése is volt, mert a családjában sok szabó volt, bár nem női szabók. Megvette az anyagot és mindig jött velem a varrónőhöz, Reichl nénihez (ő is zsidó volt), akinek gyermekruha szalonja volt Szegeden a Korona utcában, a nagy zsidó templommal szemben.

Kicsi koromban nagyon kevés hajam volt. Apukám mindig elvitt férfifodrászhoz, hogy legyen sűrűbb hajam, mert nagyon pici volt. Én úgy féltem a borbélynál, mert férfiborbély volt, és nem tudtam, hogy mit csinál az ollóval a fejemben – majdnem sírtam. Mondta apuka, hogy nem bánt az a bácsi, csak szép hajad lesz. De engem nullára kopasztottak, hogy sűrű legyen a hajam. Pistikének hívtak otthon engemet, amikor ilyen kopasz voltam. Apukám Ilonkának szólított – mindig mondta: „Te, Ilonkám!...” –, de így nem szerettem a nevem, nekem ez hosszú volt. Aztán, mikor diák lettem, mondtam, hogy elég az nekem, hogy „Ila”, ilyen röviden, és akkor átalakítottam magamat Ilának. De jópofa, nagyon eleven kislány voltam én, ezt mesélték: minden érdekelt, mindenre odafigyeltem, kérdezgettem – csak ha engem kérdeztek, azt nem szerettem.

Vitt apukám mindig fényképeztetni bennünket, gyerekeket. Amikor már elmúlt a kopasz korszakom, egy nagy masnit tettek a hajamba – az volt a szokás a kicsiknek. A Kárász utca legvégén, a Dugonics tér felé van most egy művészeti bolt, annak a helyén, az udvarban volt a fényképész műterme, a Ruttkay és Vitkay, és ott csinálták rólunk a fényképeket.

Öt és fél éves koromig egyedül voltam, akkor született Ági húgom. Amikor ő májusban megszületett, akkor elvittek engem Békéscsabára a nagymamámhoz, hogy ne legyek otthon láb alatt. Aztán rögtön felhívtak, mondták, hogy kislány született, és amikor a húgom már nagyobbacska volt, hazahoztak. Mindig nekem kellett ringatni, és mindig kaptam kis csokoládét, mert nagyon nem szerettem ringatni ide-oda a szobában, halálosan unalmas volt. De anyukám azt mondta, kapok egy kis csokoládét, ha ringatom – a csokoládét a mai napig is szeretem. Jó két és fél év múlva született meg az öcsém, Tibor.

Édesanyám délelőtt főzött (nagyon jól tudott főzni), délben apukám hazajött ebédelni, aztán visszament az üzletbe, mert a csemegeüzlet este nyolcig volt nyitva. Anyukám délután három óra, fél négykor, mikor már picit elrendezte otthon a dolgokat, ment apukámnak segíteni az üzletben – beült a pénztárba. Magas pénztár volt, úgy emlékszem, fűteni is lehetett, de télen, amikor hideg volt, anyukám kivágott ujju kesztyűben dolgozott.

A Virág cukrászda már akkor is megvolt, amikor én öt éves voltam, csak nem így hívták: Suhajda cukrászda volt előtte. Az egy nagyon jó cukrászda volt, különleges csemegéket árultak. Az Oskola utcában is volt a Suhajdának cukrászdája, és ott volt a műhelye. A másik oldalon, srégen a Virág cukrászdától a Posta fele van egy nagy, öreg ház, amiben több üzlet volt, de azok már megszűntek. Ott volt a mi üzletünk a kapu mellett, egy nagy meg egy kis kirakata is volt.

Minden délután fölöltöztünk szépen, és mentünk sétálni Jankával, a nevelőnővel. Mi ketten a húgommal általában dirndlruhában voltunk – mert az volt a divat – puffos ujjú [*ruha*] kis köténnyel, fehér alapon pici pöttyökkel. Mindig bementünk az üzletünkbe, s onnan mentünk körbe. A Széchenyi téren volt a gyerekjátszótér, ott játszottunk. Volt ott térszene meg Buchwald-szék, azzal tele volt a Széchenyi tér [*Buchwald Sándor műhelyében készült, vasvázás székek. A 19. század végén kezdték gyártani őket (az 1900-as párizsi világkiállításon aranyérmet is nyert velük a Buchwald-műhely).* „Méltányolandó a látványuk: a korabeli hajlított bútorokhoz hasonlóan az érett

biedermeiernek ... – egyszerre organikus és funkcionális – világa jellemzi őket” (

www.epiteszethonapja.hu/index.php?pa). – A szerk.]. Azok karosszékek voltak, és ha leült abba valaki, fizetni kellett – gyerekek nem, de felnőttek igen –, vagy bérelni is lehetett, akkor olcsó volt. Mindig kijöttek a nagymamák (vagy akiknek volt valaki segítségük) a kicsikkel, és olyan négy óra, fél öttől este hétig ott volt a játszás. Térzene is volt a városháza előtti részen, mindig hallottuk a katonazenét – ott voltunk az első sorban, és vártuk, hogy mikor kezdődik. De amikor a cintányért összezsápták, úgy megijedtem, az olyan nagyot durrant...!

De nagyon jól játszottunk; én minden oldalra, hasra esem, és a zokniban állandóan sebes volt a térdem, mert mindig kitaláltunk valami tornafigurát a többiekkel. Ott volt valamelyik híres emberünknek a szobra, amire fölmászáltunk. Volt kavicsos meg aszfaltos rész, meg hátul olyan darált is... Vastag korláttal volt a füves, virágos rész elkerítve, arra mindig az egyikünk fölállt – ugye, a kis cipő a lábán –, fogta a másik a kezét, és az győzött, aki a korláton végig tudott menni – ezerszer leestünk. És akkor vérzett a lábunk, mentünk Jankához, ő bekötötte – volt nála állandóan kötés. Nagyon jó volt, de hét óra körül mindenki ment már hazafelé. Mi hátul, a Széchenyi tér postai oldalán mentünk haza, mert ott volt az üzlet a Postával szemben. Bementünk, s ott a hidegvacsorára minden el volt készítve, csomagolva, s mi vittük haza: a kenyér, sonka, kifli, sajt, egyéb... ami kellett a vacsorához. Még világosban mentünk a babakocsival. Tibi még a kocsiban ült, egyik oldalt én fogtam a kocsit, másik oldalt a húgom.

Tejbegríz volt nekik minden este, meg volt szórva vagy kakaós cukorral, vagy cimetessel [*fahéjassal*], az volt a két gyereknek a vacsora. Fürdés után volt a nagy tányér tejbegríz, amit nekem meg kellett főzni, amíg a Janka fürdette őket. Tíz-tizenegy éves lehettem, de azt el tudtam készíteni, mert megmutatták, hogy csináljam. És amikor megették a tejbegrízt, le kellett feküdniük a hálóban, de mindig rosszalkodtak, nem akartak lefeküdni, főleg a húgom, ő nagyon rossz kislány volt – az öcsém nem. Én még fönn maradhattam, mert én már ugye, nagylány voltam, tizenegy éves. Anyukáék fél kilenc előtt nem értek haza, mert az üzletben nyolckor volt a zárás.

Amikor három-négyéves voltam, a nagymamám (anyukám édesanyja, aki Békéscsabán lakott valamelyik fiánál, talán Dezső bácsiéknál) pár napra mindig eljött hozzánk Szegedre. Folyton kértem, hogy meséljen, mert imádtam a mesét, és ő zsidó meséket mondott nekem jiddis szavakkal keverve a magyart. Emlékszem, nagyon sokszor mesélte a Sádele-Bádele mesét, azt nagyon szerettem. Sádele-Bádele, a nagymama elment otthonról, bezárta az ajtót és azt mondta a gyerekeknek, hogy nem szabad kinyitni akárki szól, mert akkor bánthatják őket. De jött a róka és azt mondta: nyissátok ki az ajtót. A gyerekek azt válaszolták, hogy nem szabad kinyitni, mert nincs itthon Sádele-Bádele – „nix der hám”, így mondta a nagymama jiddisül. De a ravasz róka mindenáron be akart menni, és addig fúrta az ajtót, hogy majdnem be is jutott, de a gyerekek elbújtak – egyik ide bújta, a másik oda bújta –, és mire elbújtak, hazajött Sádele-Bádele, és kikergette az idegen támadót.

De kicsi koromban legtöbbet apukám mesélt nekem, ő nagyon jól tudott bánni a gyerekekkel. Utólag jöttem én erre rá, hogy apukám tényleg nagyon jó természetű, nagyon gyerekszerető volt, ő jobban tudott velünk bánni, mint anyukám. Anyukám finomat főzött, ha beteg voltam, ápolt, mindent megtett, amit lehetett, de soha nekem nem mesélt, ő nem volt beszédes. Apukám mesélt, ő is énekelt mindig – semmi hangja nem volt, de az nem számított. Cvikkerje [*Orrcsiptetős szemüveg*. – A szerk.] volt, az nekem nagyon tetszett. Ültem az ölében vacsora után, és akkor

Andersen meséit olvasta, meg Pósa Lajos meséit – ő akkor népszerű gyermekmese író volt [Pósa Lajos (1850–1914) – költő, ifjúsági író. 1881-től a „Szegedi Napló” munkatársa, 1889-től haláláig Budapesten élt. Benedek Elekkel együtt megindította és szerkesztette az első irodalmi értékű gyermeklapot „Én Újságom” címmel. Több mint 50 kötetnyi gyermekverse jelent meg. – A szerk. ✖]. Azokat a meséket szerettem a legjobban, amikben három gyerek van, és a legkisebb volt mindig sikeres – mi is hárman voltunk, bár én a legnagyobb voltam, de hát ez tetszett nekem –, meg a szegény legényről szóló mesét, aki mindent megfejtett, aztán kiderült, hogy királyfi. A királyfis meséket nagyon szerettem.

Károly király volt még akkor, amikor én olyan öt év körüli voltam, és az első gyereke Ottó trónörökös volt, Habsburg Ottó [(sz. 1912.) 1961-ben lemondott trónutódlási igényéről. – A szerk.]. Nagyon szép kisfiú volt – mi egyidősek voltunk –, és akkor még trónörökösnek számított. Lehetett kapni képeslapot, amin le volt fényképezve a szüleivel; ott állt középen hermelinpalástban, mint a mesebeli királyfi, és gyönyörű, loknis, barna haja volt. Apukám megvette ezt a képeslapot nekem; amikor mesélte a királyfit, hozott nekem egy királyfis képeslapot.

Apukám szeretett olvasni, mindig érdekelte a művészet; olyan könyveink voltak, mint a Műveltség Könyvtára – nagy, vastag kötetek [Az 1868-ban alakult Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság a korszak hazai és világirodalmának jeles műveit adta ki, de a szépirodalmi könyvkiadás mellett a népszerű és színvonalas tudományos ismeretterjesztést is fölkarolta. Igényes vállalkozása volt a Műveltség Könyvtára sorozat, amely nagy szerepet játszott a századforduló körüli magyar olvasóközönség kifejlesztésében és műveltségének emelésében. Néhány cím az 1905 és 1913 között megjelent sorozatból: Világirodalom; A magyar irodalom története; Művészet könyve; Az élők világa: Növény és állatország; Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátosságai; Társadalom: Az emberiség művelődésének és gazdasági életének fejlődése; A Föld; A világegyetem. A Föld és a csillagvilág fizikai tüneményeinek ismertetése; A technika vívmányai az utolsó száz évben; Az ó- és középkor története; Az újkor és a legújabb kor története; Magyarország története. A szerzők között a kor elismert tudósai szerepeltek. – A szerk.]. Ő művészi hajlamú ember volt, csak annyira nem ért rá. De sok újságot járatott: a zsidó újságról nem beszélve, járt neki „Az Est” [lásd: Az Est-konszern lapjai], járt a „Világ” nevű újság [„Világ” – szabadelvű politikai napilap volt 1910–1926 között, Yartin (Nyitrai) József, Bálint Lajos, Purjesz Lajos és Feleky Géza szerkesztésében. 1919. április-májusban „Fáklya” címmel jelent meg, májustól december végéig szünetelt. 1926. május elsején a Bethlen-kormány betiltotta. Kiadóhivatala, a Világ Rt. ezután az 1891-ben alapított „Magyar Hírlap”-ot jelentette meg (Magyar Nagylexikon). – A szerk.], járt a Tolnai Világlapja [lásd: Tolnai Simon]. Nekem külön járt „Az Én Újságom”, azt Gál Mózes és Pósa Lajos alapította [„Az Én Újságom” tekinthető az első irodalmi értékű magyar gyermeklapnak (Móra Ferenc is sokszor publikált benne), Benedek Elek és Pósa Lajos indította 1889-ben. 55 éven át jelent meg, egészen 1944-ig. Benedek Elek kiválása után Pósa szerkesztette a lapot, majd halála után, 1914–1936 között Gaál Mózes író. – A szerk.]. Ez volt a gyerekújság, ezt nekem apukám járatta. Volt még az „Áller Családi Lap”, abban képekkel voltak a mesék, azt is mindig vettük – „Áller mindenre képes”, így mondták akkoriban [Az „Áller Képes Családi Lapja” (1924–1928) szórakoztató hetilap volt, ebben jelentek meg először Magyarországon képaláírásos képregények. A korabeli pesti szlengben a „mindenre képes Áller” azt az embert illette, aki mindenre kapható, akitől minden elvárható, mivel az „Áller Képes Családi Lapja” volt az a lap, amelyben minden volt, kép, regény, humor, rejtvény stb. – A szerk.].

Apukám ezt mind megvette nekem, mindent rám akart pakolni. Biztos az volt az érzése, hogy miután ő nem tanulhatott tovább, én tudjam helyette, amit ő szívesen tanult volna. Humán beállítottságú volt, fontos volt neki a műveltség, csak nem tanulhatta, mert tizennégy éves korában már mennie kellett inasnak.

Hatéves koromban én már tanultam zongorázni, azt is apukám akarta, anyukám csak beleegyezett. Nyáron kezdtem zongorázni, és ősszel lettem csak hat éves. Közel lakott a tanár néni, oda jártam, aztán egy idő után máshoz is, és folyamatosan tanultam majdnem tizennyolc éves koromig. Akkor az volt a szokás, hogy a lányoknak valami zenét kell tanulniuk. Nagyon sok lány tanult zongorázni; a hegedű más volt, inkább a fiúk hegedültek.

Apukám szerette a színházat is nagyon, mindig oda járt – ő ilyen bohém volt. Minden héten kivett egy páholyt, és az egész család elment, még anyukám is, aki pedig mindig szomorú volt. Én imádtam a színházat, és ezt apukámtól örököltem. Lehettem talán három éves, amikor először voltam színházban. Mindig a népszínművek mentek, a magyar paraszti életből vett magyar nótás darabok, mert egy kis hazafiságot kellett adni a népnek. Rengeteg volt a népszínmű, de voltak operettek is. Én imádtam járni, mindent megfigyeltem, és otthon mindig eljátszottam, annyira beleéltem magamat. Nagyon szerettem a színészetet, kiskoromban táncosnő akartam lenni, csak nagymamám – anyukám édesanyja, aki néha eljött hozzánk – azt mondta, hogy az nem nekem való.

Jártunk moziba is, azt is nagyon szerettem. Nagy rajongója voltam Magda Schneidernek, aki eredetileg magyar színésznő volt, csak kiment Berlinbe, az UFA Filmgyárba [*Magda Schneider (1909–1996) nem volt magyar származású; az ausztriai Augsburgban született és tanult, müncheni és bécsi színházakban játszott. Számos filmben szerepelt. – A szerk.*]. Berlin az 1930-as években (vagy már az 1920-asban is) nagyon nagy filmváros volt. Az UFA filmgyár [*UFA (Universum Film Aktiengesellschaft) – 1917-ben alakult német filmgyártó- és terjesztő tröszt, amely, noha csak 1937-ben került állami tulajdonba, mindvégig állami-politikai befolyás alatt működött. – A szerk.*] a legremekőbb európai színészekkel volt tele, magyar is rengeteg volt, és ez a Magda Schneider is magyar színésznő volt, egy nagyon szép fiatal nő. Volt valami színész férje – az nem volt olyan jelentékeny –, és neki született, akit imádtam, a lánya, Romy Schneider, aki a Sissit játszotta [*Romy Schneider (1938–1982) – osztrák filmszínésznő; több Sissi filmben alakította Erzsébet osztrák császárnét és magyar királynét: „Sissi” /1955/, „Sissi, az ifjú császárné” /1956/, „Sissi, egy császárné sorsdöntő évei” /1957/. – A szerk.*]. Amikor csak van, azt én most is mindig nézem.

Gyerekkoromban, diákkoromban nem voltunk olyan rózsás anyagi helyzetben, hogy üdülőkben nyaraltunk volna, de anyukám családja nagyon sokfelé lakott, és mindig meghívtak engem a rokonok. Békéscsabán voltam a legtöbbet, ott laktak Dezső bácsiék, Jani bácsiék. Két-három hétig is voltam ott nyaranta, a szüleim mindig elkísértek, vittek le vonattal.

Gáspár nagybácsimnál Gyomán sokszor voltam vendégségben. Volt egy kislánya, Anca meg egy fia, Andris, és nyáron mentünk mindig egymáshoz. Régimódi házuk volt zárt kapuval, és ott játszottunk; a kapu alatt volt a hinta. Hat-hét éves forma lehettem, és akkor ismertem meg a Kner családot – az is zsidó család volt –, ők híres nyomdászok voltak Gyomán. Ott laktak a közelben, és Kner bácsi két lánya is gyakran jött velünk játszani [*Kner Izidor (1860–1935) –alapította a nyomdát Gyomán 1882-ben, és gyermekei tették a magyar könyvművészet rangos műhelyévé. Glück Ilona föltehetően Kner Imrére (1890–1944) utal, aki 1902-től apja műhelyében, 1904-05-ben a lipcsei*

Mäser-féle nyomdászati technikumban tanulta ki a nyomdászmesterséget. 1916-tól volt Gyomán a könyvkiadó vállalat vezetője. Az I. világháború után Kozma Lajos építésszel és grafikussal, valamint Király György irodalomtörténésszel a különféle történelmi stílusok felhasználása, a népi barokk megújítása s elsősorban a klasszicista tipográfia korszerű alkalmazása révén új magyar könyvművészetet teremtett. Koncentrációs táborban pusztult el (MÉL). – A szerk.]

Ancsa unokatestvérem legjobb barátnője Fischer Annie volt, aki aztán zongoraművész lett; avval ő egyidős volt, sőt a gimnáziumban, Pesten osztálytársak is voltak. Gyoma, az egy kis hely volt, és Gazsi bácsiék azt akarták, hogy Ancsa jó iskolába járjon, úgyhogy ő Pesten volt kollégiumban. Fischer Anni minden nyáron ott nyaralt náluk, Gyomán, én is jól ismertem, később a koncertjein is voltam [*Fischer Annie (1914–1995) – zongoraművész. 1933-ban elnyerte a Budapesten megrendezett Nemzetközi Liszt Ferenc Zongoraverseny első díját, s ezzel kezdetét vette nemzetközi karrierje. 1941 és 1946 között túlnyomó részben Svédországban tartózkodott. Repertoárjának javát Mozart, Beethoven és Schubert műveiből alakította, de máig meghatározóak Schumann, Chopin és Brahms műveit tartalmazó lemezfelvételei is. – A szerk.]. Emlékszem, amikor Szegeden adott koncertet, mindig a Tisza Szállóban lakott, és mint ismerősök, a húgommal koncert előtt mindig bementünk hozzá. Egyszer össze volt gyűrve a ruhája, és a húgom – az akkor már varrni tanult – kivasalta neki, hogy ne legyen gyűrött a koncertre.*

Amikor kicsi voltam, Klári unokatestvérem sokat vendégeskedett nálunk. Szeged nagyvárosnak tűnt neki Pankotához képest, ahol ő és a családja, Mili néniék éltek. Mili néni édesanyám legidősebb nővére volt, és én is sokszor nyaraltam náluk Arad-Pankotán. Életemben először Aradon voltam zenés-táncos kávéházban, egy újságíró klubban, aminek még kerthelyisége is volt. Mindig nagyon szerettem táncolni, ez volt a mániám. Már kicsi koromban táncosnő akartam lenni, de a nagymamámnak ez nem tetszett, azt mondta, ilyet még mondani sem szabad.

Később, amikor Klári már felnőtt és férjhez ment, Nagyszalontára költöztek. Ott is gyakran jártam egészen tizenhat-tizenhét éves koromig. Anyukámnak több unokatestvére élt Szalontán, egyiküknek péksége volt – ő volt az egyetlen pék a családban. Nagyszalonta egy kis lapos alföldi városka, de nagyon kedves volt nekem. Kláriéknak szép otthonuk volt a főtéren, a Csonka-torony éppen a házuk mellett állt.

Etelka nénivel, anyukám bátyjának feleségével jártam Szalontára. Etelka néni Ellmann-lány volt, és az ő rokonsága is Nagyszalontán élt. A főtéren, Kláriék házatól nem messze volt egy kávéház, annak a tulajdonosa is Ellmann-rokon volt. Oda jártunk biliárdozni, az nekem nagyon tetszett. Olyan kistermetű voltam, hogy rá kellett hasálnom a biliárdasztalra, mert nem értem el a dákóval a golyókat.

Nagyszalontánál folyik a Hármaskörös, és gyógyfürdők is vannak a közelben: Püspökfürdő, Félixfürdő, oda mindig elmentünk kirándulni, úszni. Nagyszalonta közel van Nagyváradhoz, anyukám családja főleg ebben a körzetben élt. Jártunk Nagyváradra is egy-egy napra körülnézni. Volt egy úgynevezett Sas-passzázs Várad belvárosában, olyan, mint Pesten a Párizsi udvar – üzletek, kávéházak egy fedett, zárt helyen –, ott sokat nézelődtünk, nekem az nagyon tetszett.

A héber nevem Ráhel bat Jehuda Halévi. Ráhelnek hívnak, mint Jákob feleségét, erre én büszke is vagyok. A Jehuda Halévi azt jelenti, hogy a Juda törzs levita csoportjából származom [A zsidó neveknél a középső név az apa neve, Glück Ilona édesapjának héber neve tehát Yehuda volt,

jelentése: hála Istennek. Lásd még: névadás; leviták – A szerk.]. Három csoportban jutottak Izraelbe a zsidók: a kohanita volt a fő törzs, a legvallásosabb, legmagasabb rangú főpapok csoportja, azokból lettek a Kohnok [lásd: kohének]. A férjem is kohanita volt – mert a nagyapja még Kohn volt, csak az édesapja már magyarosította a nevét –, és a lányom is kohanita az apja után. A középső törzs a levita, azok a kisebb papok meg a tanítók – a pedagógusok, hát innen van nekem egy kis pedagógus vérem, mert ebben vagyok én benne apukám után. És a harmadik törzs Izrael (Jiszroel) – ez a nagy tömeg, a nép. Ez apáról megy át a gyerekre, mindig az apa számít.

A zsidó vallás nagyon ragaszkodik a régihez, nem nagyon szeret modernesedni, és hagyományosan nem nagyon fogadják el a nőket, csak olyan másodrendűnek. Az anyának az áldás, a gyertyagyújtás a dolga – anyukám mindig gyújtott péntek este [lásd: a nőknek adott három micva; péntek esti gyertyagyújtás], és olyankor meg is áldotta a gyerekeit. De a férfi mindig a fontos: az apa dirigál, arra kell figyelni, az anya, az csöndben van; őneki a vallásos részbe be kell kapcsolódnia, de semmiféle első szerepe nincsen. A háztartás terén van szerepe, a gyereknevelés terén meg azon a téren, hogy összetartsa a családot. Amikor én felnőttem, nemigen volt olyan nő, aki pénzért dolgozott – nekem egy nőrokonom se volt ilyen, egyre sem emlékszem [lásd: a nők részvétele a munkapiacon a második világháború előtt Magyarországon]. A nőknek otthon kellett maradniuk, hogy a megfelelő családi légkör meglehessen, legfeljebb annyi volt, hogy a közvetlen családban segítettek, például egy kereskedőné segített a boltban a férjének.

Az öcsém héderbe, zsidó óvodába is járt, de lányokat nem vittek ide, lányoknak nem volt szabad. Szegeden a zsidó lányok teljesen naivak voltak vallási téren, nem úgy, mint Békéscsabán, ahol olyan is volt a lányoknak, mint a fiúknál a bár micvó. Tizenhárom éves korban van egy fiúnak bár micvója, avval válik felnőtté a vallásban. Az öcsém bár micvója után itthon nagy ünnepség volt – meg volt híva a rabbi, a kántor meg a rokonok Békéscsabáról –, ünnepi ebéd volt, azt anyukám főzte. Nagyon jól tudott sütni: barheszt csinált meg kalácsot, nagyon jó túrós bélest, és ez volt az ünnepi ebédhez.

Az öcsémnek volt bár micvója, de lányoknak Szegeden nemigen volt ilyesmi. Békéscsabán a lányoknak is volt egy ilyen bár micvószerű fölavatásuk tizennégy-tizenöt éves korukban, amikor a fiúkhöz hasonlóan a nők is felnőtté válnak a vallás területén [*A lányok ún. bár micvája 12 éves korukban van, ez után számítanak vallási téren felnőttnek. Némely neológ hitközségben szokásban volt még a konfirmáció elnevezésű modern szertartás a lányok 14 éves korában. Lásd: konfirmáció. – A szerk.].* Ilyenkor a lányok szépen, ünnepélyesen felöltöztek, elmondták az imát... és akkor azt megünnepelték, de nem olyan nagyon, mint a fiúknál. A békéscsabai unokatestvéreim között valakinek volt is ilyen avatása, de én nem voltam ott, csak mondták, lehetett tudni.

De édesapám velem úgy bánt, mintha az elsőszülött fia lennék. A legöregebb lány voltam, és az összes vallási dolgot nekem kellett a legjobban tudni. És tudom is, mert én éltem át az egészet – nem az öcsém, nem a húgom, mindent én tudok. Ott álltam mindig apuka mellett, amikor imádkozott. Nem tanított, csak azt mondta: kislányom, itt legyél mindig mellettem, és figyelj! – én voltam mindig a samesz, mert nem volt fiú, csak később. Mire az öcsém, Tibi megszületett, felnevelkedett, addigra apukám is idősebb lett, és az öcsémet sem érdekelte annyira a vallás, mint engem, ő csak megtette apuka kedvéért.

Apukámtól nagyon sok minden rám ragadt, aztán a zsidó elemiben és később is tanultam a vallást, ennek köszönhetem, hogy jól tudok héberül, nagyon sok imát tudok, meg bróhékat tudok

rengeteget, mert minden áldást héberül mondtunk.

Sokat voltam beteg gyerekkoromban. Alig telt el egy hét, és vagy a torkom fájt, vagy hasmenésem volt valamitől, vagy székrekedés... – mindig kezelgetni kellett. Volt házi orvosunk, de az egy bolondos ember volt: szivarozott. Bejött a szobába, ledobálta a kabátot, és még a szobában is fújta a szivarfüstöt. Privát orvos volt, zsidó, ott lakott a zsidó templom közelében.

Amikor hosszasabban voltam beteg, mondjuk, lázas voltam, apukám mindjárt megijedt, és akkor jött a vallás: írt az olaszliszkai csodarabbinak, hogy a kislánya beteg, imádkozzon, hogy meggyógyuljon – talán még pénzt is küldött a borítékban. Olaszliszka, az valahol fönt van, Szlovákia felé, ott volt a csodarabbi, akkor élt még *[Friedländer Herman (1874–1944) volt a Zemplén vm.-ben lévő Olaszliszka ekkor a rabbi. Róla a Magyar Zsidó Lexikonban csak annyi található, hogy az 1920-as években pénzhamisítási botrányba keveredett, de ártatlansága kiderült, és a törvényszék fölmentette. Az „igazi” olaszliszkai csodarabbi a 19. században élt nagy tudású, szentéletű Friedmann Hersele (Friedmann Cevi Hirsch, 1808–1874) volt, aki „a nagy hírű Teitelbaum Mózes sátorlajújhelyi rabbi házában nevelkedett ... olyan ellenállhatatlan erővel terjesztette a chászidizmust, hogy nemsokára a jelentéktelen és kicsiny Olaszliszka lett annak a központja. ... Teitelbaum halála után őt ismerték el legméltóbb utódjául”.* – A szerk.]. Apukám sokszor levelezett vele, mert meg lehetett csinálni, hogy ha valami baj volt a családban, akkor megkérték a rabbit, az ilyen csodarabbikat, hogy imádkozzon, hogy minél előbb egészséges legyen a család. Ez ilyen szokás volt. Apukám várta a választ – és a rabbi válaszolt, hogy igen, ő fog imádkozni. Öt-hat éves lehettem, amikor ez a levelezés kezdődött. Apukám nekem elmesélte külön, hogy írtam a csodarabbinak, hogy imádkozzon érted, mert beteg vagy, és hála Istennek, rendbe jöttél. Ezt elmondta, de a pénzt nem mondta el, csak én gondoltam, hogy biztos azt is küldött.

Apukám nagyon vallásos volt, de nem ortodox, hanem rendes neológ. Járt templomba, tartotta nagyon a vallási szokásokat, de azért az étkezése nem volt tiszta kóser, egy időben megette a tréfli húst is. Hozta az üzletből a finom sonkát, tréflit – hát persze, hogy megette, mert még árulta is. Nekünk rendes kóser tányérunk volt, de apukának volt egy külön tányérja, ami már el volt tréflisedve, azt szabad volt neki használni. Meg zsírpapírból is ette a sonkát vacsorára. De egyszer beteg lett, és amikor meggyógyult, megfogadta, hogy soha többet nem eszik tréflit, így akarja a háláját kifejezni – és akkortól ő mindig kósert evett [lásd: étkezési törvények].

Apuka dolga az imádkozás meg a templomba járás volt. Anyukám is járt, de nem annyit, anyukám a kóserságra vigyázott. Nem engedte meg, hogy apuka a rendes tányérból egye a tréflit, nem volt szabad összekeverni az edényeket, ebben nagyon szigorú volt anyukám. Nálunk mindig külön volt a tejes és a zsíros edény, és a húsvéti edényünk is külön volt [lásd: Pészah], azt egész máshol tartottuk. Olyan cserépbögréink is voltak, amiket csak húsvétkor használtunk, pedig én mindig úgy szerettem volna elővenni azokat a bögréket, de nem lehetett.

Hétköznap többnyire hidegvacsora volt nálunk, csak péntek este volt friss vacsora. Emlékszem, anyukám péntek délelőtt mindig szépen megfőzte a húslevest gerslivel *[A gersli hántolt és párolt árpaszem, malomipari termék.* – A szerk.] meg a kifőtt húst a szósszal. Szombaton főzni nem volt szabad [lásd: szombati munkavégzés tilalma], szombaton csak melegíteni kellett. Vasárnap aztán nagy főzés volt, rántott hús volt ebédre.

A szombatot apukám nem tudta tartani az üzlet miatt, de anyukám minden péntek este gyertyát gyújtott, és megáldott engem – meg aztán a húgomat és az öcsémet is, de hát én voltam a legöregebb. Később mindig eszembe jutott, és ezt el is hittem magamnak, hogy az anyukám áldása csak jelentett valamit, mert nekem olyan szerencsém volt, hogy az szinte hihetetlen. A háború alatt ugyanúgy el is pusztulhattam volna, de nem...

Amikor Hanuka volt, anyukám minden este meggyújtotta a Hanuka-gyertyát, mindig azt az egyet. Nem volt nyolcágas gyertyatartónk, hanem volt egy szépen levágott fa, amit apukám megcsiszolatott. Cserépkályháink voltak, szedett fánk volt, avval tüzeltünk télen, és azt megfaragta apukám. Hármass ablak volt a nappali szobában, és az a simára lecsiszolt fadarab oda volt téve az ablak elé, rá volt ragasztva a gyertya, este mindig láttuk, melyik következik. Odatettük az ablakba, mert az volt a szép, hogy látszott az ablakból, ahogy ég – az nekem nagyon tetszett. Mindig együtt gyújtogattuk a gyertyát édesanyámmal.

Nekem mindig ott kellett állnom édesapám mellett, amíg ő hangosan imádkozott. A „Moojz cur...” [lásd: Máoz cur], az volt a főima, de volt más is, rengeteg mesélő dal volt ezekben a hanukai imákban, és ahogy apukám mondta, énekelte, ezeket mind én is ugyanúgy megtanultam.

Apukám nagyon jól tudott héberül, csak ők másképpen beszéltek, más tájszólással. Én azt nagyon jól tudom, ahogy apukám beszélt. Mert ő hangosan végigimádkozta a Hanuka ünnepet, én csak ott álltam mellette, de ez elég volt, megtanultam az imákat anélkül, hogy akartam volna – még most is tudom, csak most már egész másként ejtik ki a szavakat, mint akkor. A szüleim nemcsak héberül tudtak, hanem tudták a zsargon németet is, a jiddist. Otthon néha beszéltek jiddisül ők is meg a nagymamám, anyukám édesanyja is. Azt nem tudom, hogy az apukám anyukája beszélt-e jiddisül, de az anyukám anyja igen, meg az édesapja is, akit én nem ismertem.

Hanukakor nemigen volt vendégünk, de a szédereste más volt, olyankor vendéget is hívtunk. Volt apukámnak egy távoli unokabátyja, aki Szegeden élt egyedül, őt hívták meg anyukámék vacsorára szédereste. Ez egy szokás: ha van egy nagyobb család, és van nekik egy távoli, egyedülálló rokonuk, akkor az ünnepi vacsorára meghívják.

Anyuka elkészítette a szédertálat. Héber betűs kézimunkáink is voltak, azokba volt belehímezve a bróhe, az áldás, és volt egy nagy, kerek tál, amin rajta voltak a szédertál hagyományos ételei, de a pászka külön volt egy edényben. Az előétel kemény tojás volt, és egy kis tányérkára ki volt téve csirkenyak hamuba sütvén (nem tudom, talán a parázsban sült) egy másik kis darab csirkehússal, arra rátettük a kézimunkát. A szédertálon volt a sós víz petrezselyemmel, a reszelt torna meg a hrajszesz [hároszet] – az nagyon finom: darált dió, reszelt alma és méz összekeverve. Azt két pici pászka közé rakták, úgy ettük, nagyon finom édes volt.

Apuka vezette a szédert, ő osztotta ki az asztalnál ülőknek az ételeket, mikor az imában a megfelelő rész jött. A petrezselymes víz a tengert jelentette, és az a kis hamuban sült csirke azt, hogy a napon süttették a húst a vándorlás alatt. A reszelt tormát is két kis pászkadarab közé tettük, és ahogy sorra jött az imádkozásban, apukám azt is kiosztotta mindenkinek, és mondta hozzá hangosan a bróhét, az áldást.

Mindig volt finom húsvéti bor, nagyon jó fehérbor, abból a gyerek is kaphatott egy picikét. De volt egy nagyobb pohár a két gyertya között – mert gyertyák égtek a szép, nagy gyertyatartóban –,

amiben csordultig volt a bor, hogy amikor jön a messiás, az megkóstolja. Ezt mondta nekem apuka, én meg imádtam elhinni a meséket. Mindig lestem, hogy mikor jön az a próféta (népiesen messiás), akit mindig vendégül látunk, bármikor jöhet, és tele pohár borral megkínáljuk [lásd: Élijáhu próféta]. Az ajtót ki kellett nyitni egy kicsit a szoba és az előszoba közt, és akkor mondta apukám az imát, én meg lestem, hogy jön-e a próféta, és ahogy lestem, mindig úgy láttam, mintha kicsit kevesebb lenne a bor – lehet, hogy csak én akartam úgy, nem tudom.

Apuka elmondta az áldást, és akkor aztán mindenki ivott a saját kis borából. Ez az előétel volt, utána leszedték az asztalt, megint megterítettünk, és következett a macigombócos leves – így hívtuk a maceszgombócot – és csirkepaprikás nokedlivel vagy tarhonyával. Céklát ettünk hozzá, azt nagyon szerettük, nagyon sokat csinált anyukám [A mai magyar konyhában a csirkepaprikás lényeges alkotóeleme a tejföl. Természetesen a zsidó konyhában nem ebben az értelemben használatos a „csirkepaprikás” szó: csirkepörköltről van szó, hiszen a húst és a tejfélélt a kóser háztartásban szigorúan elkülönítik, még ugyanabban az edényben sem tárolhatják vagy tálalhatják. Hús és tejnemű fogyasztása között el kell telnie bizonyos időnek. Hogy mennyinek, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával, a szájöblítést követően következhet húsos étel. – A szerk.].

A sparhertet anyuka húsvétkor mindig telerakta parázzsal és kiégette, hogy semmi kenyérmorzsa ne maradjon, ne legyen benne semmi, ami homéc, szóval húsvétra minden eltűnjön, ami a kenyérral függ össze – ez ilyen szigorúan volt a vallásban, pedig mi nem voltunk ortodoxok, de ezt a neológok is tartották. Nyolc napig ettük a maceszt! – rémes volt, azt nem nagyon szerettem, de hát nem volt szabad kenyeret venni, anyukám nem engedte. Amikor bejött Pészah első estéje, attól kezdve nem volt szabad kenyérnek a házban lennie [Homecos ételnek a homec elégetése – tehát a Pészahot megelőző nap – után már nem volt szabad a háztartásban előfordulnia. – A szerk.]. A nyolcadik napon már lehetett venni az üzletben, de addig állandóan a macesz volt, azt rettenetesen untam már, de nekem ez természetes volt, ebben nőttek fel.

Nyolc napig csak húsvéti ételeket ehettünk. De abba sok minden belefért: lehetett spenót vagy bármilyen főzelék, aztán volt tejeskávé, az nagyon jó volt, abba bele lehetett dobni a pászkát, és nagyon jól beleázott. Volt maceszgombóc leves és macesztorta is, abba liszt helyett bele van darálva a macesz, és borsodóval van leöntve. A borsodóhoz a tojássárgáját cukorral kell kikavarni, húsvéti fehérbort önteni hozzá, és a tojás habot külön fölverve hozzáönteni – az nagyon könnyű hab lesz. A macesztorta majdnem olyan, mint a piskóta, csak maceszből van, és hogy ne legyen olyan fojtó, evvel a borsodóval leöntik. Az volt a sütemény.

Mi állandóan jártunk templomba, minden ünnepen. Együtt ment a család, édesanyám is mindig ott volt. Anyukám fönt imádkozott, megvolt a helye a szép zsidó templomban, apukám meg lent volt. Én mindig anyukám mellett voltam, apuka meg letről figyelte, hol vagyunk. Két imakönyvem is volt, még most is megvannak.

Apukának is állandó helye volt. Mindig ősszel lehetett kiváltani a helyet, mielőtt az ünnepek bejöttek, és mindig ugyanazt a helyet adták annak, aki már előző évben is ott ült [A hitközségi

adóbevétel egyik tétele volt a zsinagógák ülőhelyeinek bérletbe adása. A bérletet az őszi nagyünnepek előtt kellett megújítani a következő évre. Az ülőhelyen szerepelt a tulajdonos neve. Amennyiben valaki naponta látogatta a zsinagógát, a padhoz tartozó kis fiókban tárolhatta imakönyvét, táleszt és tfilinét. Az ülések ára különböző volt, attól függően, hogy a zsinagóga mely részén voltak. – A szerk.]. De énnekem nem volt külön helyem, mert kicsi voltam; vagy ott álltam a sor végén, vagy lementem előre a korláthoz, onnan remekül le lehetett nézni. Volt, amikor anyukám mellett ültem, és akkor én is mondtam a magam imáját. Nagyünnepekkor majdnem telt ház volt mindig.

Jom Kipurkor este hat órakor jön be az ünnep, amikor a csillagok feljönnek [*Az ünnep napnyugtakor kezdődik, és másnap akkor ér véget, amikor a csillagok megjelennek. – A szerk.]. Másnap tíz óra körül kezdődött az istentisztelet megint, de tizenegy körül el lehetett menni egy órára, akár haza is lehetett menni, ha valakinek valamilyen dolga volt, ami nem zavarta az ünnepet. Dél felé volt a mázkir, a gyászimák.*

Apukám az őszi nagyünnepekkor templomba menet mindig vett virágot, egy-két szál rózsát, és odaadta valamelyik gyerekének, hogy vigye föl anyukának a karzatra. Kis kosarakban árulták az utcán a virágot – azok nem zsidók voltak, a templomba nem mentek be –, és ünnepekkor az volt a szokás, hogy azzal kedveskedtek a férjek a feleségnek, vagy ha volt valakinek udvarlója, akkor az is fölküldte neki a virágot.

Jom Kipur ősszel [*szeptemberben vagy októberben*] van, akkor általában volt otthon narancs. Azt lehetett vinni a gyerekeknek; tele volt szurkálva szegfűszeggel – szagolgattuk, hogy még éhesebbek legyünk. Mi, gyerekek sokszor lementünk az udvarra, a templom körül sétálgattunk, bolondoztunk meg futkostunk – nem bírtuk mi óráig, de ott voltunk. A legkisebbek [*délelőtt*] tíz óráig nem kaptak enni, tíz-tizenegy között hazamehettek, és akkor valamit kaphatott a gyerek, ami már el volt készítve. Amikor nagyobb diák lett, délig böjtölt, és amikor tizenhat-tizenhét éves volt, akkor már a teljes böjtöt tarthatta, ha egészséges volt [*Az egészséges gyerekeknek a bāt micvájuk/ bár micvójuk után egész nap kellett böjtölniük. Lásd: böjtnap. – A szerk.].*

Hat óra körül volt vége, de a feleségeknek már korábban haza kellett menni, hogy a nagyjából elkészített vacsorát segítsenek fölmelegíteni. Vacsorára volt mindig kakaó vagy tejeskávét, és anyukám csinált gyönyörű buktákat, kalácsot meg túrós lepényt. Apukám hozott konyakot (mert nekünk pálinkánk nem volt, legalábbis én nem tudok róla), abból kicsit öntött magának, és énnekem is mindig adott – kislány voltam, úgyhogy kicsit adott.

Én évvesztes voltam, mert novemberi vagyok, és hét éves voltam már, mire iskolába kerültem. A zsidó elemi iskolába jártam, elég jó tanuló voltam elemista koromban.

Lőw Immánuel rabbinak a kegyeiben volt az iskola. Én őt személyesen ismertem; annak olyan humora volt, olyan tündér ember volt...! A rabbisági hivatalt vezette: tudós volt, egy nagyszerű ember. Minden héten jött látogatni a zsidó iskolába. Lőw Immánuel apja is tudós volt, őt Lőw Lipótnak hívták.

Az iskolában volt olyan is sajnos, amikor tüzelőhiány volt – olyan nehéz idők voltak akkoriban –, és akkor bizony vittünk tüzelőt is; minden gyerek két-három darab fát egy kis szatyorba berakott, és vittük az iskolába. Voltunk harminc-negyvenen, hát abból összejött annyi, hogy a napi tüzelő

meglegyen. De az iskola mindig rendes, tiszta volt. Nem voltak külön padok, hanem egyben volt négy-öt, abban ültünk. Én általában a második padban ültem, mert nem tartoztam a legmagasabbak közé.

A gimnázium, ahova én jártam, a legjobb iskola volt Szegeden. Oda járt Mezey Mária is [*Mezey Mária (1909–1983) – színésznő. Néhány éves vidéki szereplés után, 1935-ben a Belvárosi Színházhoz került. 1944-ben, a német megszállás alatt nem vállalt fellépést. 1958-tól a Madách, 1964-től a Nemzeti Színház tagja volt. – A szerk.*], ismertem személyesen; hát imádtuk, ő már akkor is nagyon nagy szavalónő volt. Az iskola megvan most is a Tisza-parton, csak most úgy hívják, hogy Tömörkény Gimnázium. Az egy nagyon régen alapított nyolcéves leánygimnázium volt: Magyar Királyi Állami Árpádházi Szent Erzsébet Leánygimnázium [*Szegeden az 1874/75-ös tanév óta működött polgári leányiskola. Felsőbb leányiskolát (lásd: leányiskolák) 1888-ban szerveztek (községi iskola volt), ezt 1897-ben államosították, és 1916-ban leánygimnáziummal egészítették ki. (A tanulók létszáma az első világháború végén elérte a négyszáz főt.) Az 1922/23-as tanévtől az iskola fölvette a M. Kir. Állami Árpádházi Szent Erzsébet Leánygimnázium nevet (ettől a tanévtől kötelezték az iskolákat arra, hogy a nemzet nagyjainak nevét vegyék föl). Az iskola az 1927/28-as tanévtől az egyetem női tanárjelöltjei számára gyakorlógimnázium lett. Az iskola 1903-ban költözött végleges helyére (Blazovich László: Szeged rövid története, www.sk-szeged.hu/kiadvany/szrt/polgar.html). – A szerk.*]. Nagyon magas színvonalú volt, sokat köszönhetek annak az iskolának. Ott felvétellel kellett bevonulni: aki megállta a helyét a felvételin, felvették, de bizony, aki nem állta meg a helyét, az mehetett a lány kereskedelmibe [lásd: kereskedelmi iskolák]. A mi iskolánkba legalább négyszázötven-ötszáz tanuló járt, ha nem több.

A gimnáziumban – állami iskola lévén – a jó tanulók csak fél tandíjat fizettek. Én jó tanuló voltam, és csak nagyon kis tandíjat fizettem, a tankönyvek meg mindig az előttem levő osztály jó tankönyvei voltak, azt fél áron eladták, úgyhogy az sem volt drága.

Az osztályban összesen volt tíz-tizenkét zsidó; elég okos és jó tanulók voltak. A zsidó gyerekek inkább egymással barátkoztak, keresztényekkel kevéssel jártunk össze – bár volt, akivel igen –, de bent az osztályban velük is jóban voltunk. Nem volt közöttük egy sem, aki antiszemita lett volna, pedig az osztálynak körülbelül negyvenes létszáma volt, abból tíz zsidó volt, és harminc nem. Volt katonatiszt gyerek is, legalább három, de nem volt antiszemitizmus semmi.

Ott lakott közel hozzánk az egyik nem zsidó kislány, vele nagyon jóban voltam. Úgy hívták, Máté Jolán, operaénekesnő lett; gyönyörű, mély hangja volt, és az Operaházba került. Nagyon jól rajzolt, és mindig jött hozzánk, együtt csináltuk a rajz feladatot. Volt egy másik keresztény barátnőm, ő is Ila, az egy nagyon helyes lány volt. Van egy osztálytárs barátnőm, Gelei Klári, akivel még most is tartjuk a kapcsolatot. Az édesapja Szegeden volt egyetemi tanár. Tiszta református család, később Klári férje is lelkész volt, de nagyon filoszemiták.

A tanárok részéről általában nem volt semmi megkülönböztetés, nagyon aranyos tanáraink voltak. De nem voltak zsidók, csak a hittantanár. A zsidóknak ugyanakkor volt hittanjuk, mint a katolikusoknak. A tíz zsidó diák volt az egyik osztályban, a katolikusok egy másikban – a reformátusok voltak kevesebben, azok délután jöttek hittanórára.

Minden hónapban volt egy-egy filmelőadás a nagy belvárosi moziban, ahova az iskola vitte a diákokat. Tudományos, irodalmi vagy történelmi filmeket néztünk meg – csupa olyasmit, ami az iskolai tanuláshoz szükséges. Láttuk például a „Nibelungen Lied”-et, ezt a német eposzt a Krimhildával meg a Brünhildával, mert akkor éppen azt tanultuk. Nagyon izgultam mindig, mert az Németországban, a Rajna vidékén játszódik, az apai nagyapám szülőföldjén.

Magyarból és nyelvekből mindig ötös voltam. Jártam a Somogyi Könyvtárba [*A szegedi Somogyi Könyvtár 1883 óta működik, a gyűjtemény alapja Somogyi Károly (1811–1888) esztergomi kanonok 43 ezer kötetes magánkönyvtára, amelyet Somogyi az árvíz elpusztította városnak ajánlott föl a közművelődés szolgálatára. – A szerk.*], a barátnőmmel dolgozatírás előtt ott tanultunk mindig, úgyhogy nagyon jó dolgozatokat tudtam írni magyarból. Arany Jánost imádtam – még most is imádom –, attól tanultam rengeteget, mert az olyan bölcs ember volt. Aztán Petőfit szerettem a „Szeptember végén”-ért, és a harmadik Vörösmarty, akit imádtam, az is csupa bölcsesség volt. Reviczky Gyulát is szerettem nagyon, meg Vajda Jánost, annak a lelki világa olyan érdekes volt, olyan különleges. Rengeteg verset tudtam; olyan jó volt a memóriám, hogy csak egyszer olvastam el egy versszakot, és már tudtam.

Négy évig tanultunk latint, meg tanultuk a német nyelvet, abból is jó voltam, mert különórákra is jártam. Egy évig tanultam angolt a háború után Pesten, az nagyon jól ment, mert a németben is jó voltam. És franciául is tanultunk az iskolában, abból a legjobb voltam az osztályban.

Az osztályfőnökünk a fizikát meg a számtant tanította. Nagyon jó szándékú volt, jól megvoltam evvel a tanárral. Persze nem voltam rossz tanuló, a magatartásommal se volt semmi gond, de megmondta mindig azt is, ha valami nem sikerült. A számtan volt a gyöngém; a jót el tudtam érni, de jelest nem, mert lassú voltam. Mindig megcsináltam a feladatot, de lassan ment, nem lett az óra végén kész a dolgozat. Fizikából mindig jeles voltam, de számtanból örültem, ha megkaptam a jót. És volt még egy tantárgy, amivel pechem volt, a földrajz, de az a tanár antiszemita volt. Az egy sváb származású tanár volt, szeszélyes, bogaras ember. Szerette a szép, csinos lányokat, de én megéreztem, hogy antiszemita. És úgy is volt, láttam a viselkedéséből. Másképp állt hozzá a zsidó gyerekekhez, valahogy benne volt az a tudat.

Nagyon jó iskola volt ez, és nagyon szigorú iskola. Egyenruhában jártunk: volt sötétkék szoknya egy hófehér blúzzal, kabáttal, ha ünnepség volt, volt egy csíkos blúz a matrózgallérral, az volt a hétköznapi viselet, és volt egy szövet – ebben a háromban jártunk. Volt lüszter [*Fényes felületű, vékony gyapjúsövet. – A szerk.*] kötőnk, azt szabad volt fölvenni, de mást nem. És sapka is volt, egyensapka.

Mindenre engedélyt kellett kérni. A nyári szünetben sem mehetett az ember egyedül esténként sehova, semmiféle föltűnő viselkedés nem volt szabad. Hogyha moziba mentünk, ahhoz is kellett engedély. Mindig vasárnap délután mentünk moziba apukámmal, de ezt is be kellett jelenteni. Az óra végén oda kellett menni az osztályfőnökhöz, és megmondani, hogy a szüleimmel ekkor és ekkor megyek színházba vagy moziba, szíveskedjék tudomásul venni, rendben van-e. És ha például valaki nagyon rosszul tanult, akkor mondhatta, hogy ne menjen, ne engedje a szülő, mert rossz volt valamiben – az iskola együtt dolgozott a szülőkkel.

Hatodikos korunkban, a karácsonyi szünetben megengedték, hogy minden nap tánciskola legyen, de az is be volt jelentve az igazgatónak. A Belvárosi Mozinak – Szegeden ez volt a legjobb mozi –

van egy terme, oda járhattunk tánciskolába, de névsor volt, hogy ki járhat, kinek szabad oda elmenni. Háromtól ötig tartott a tánciskola, ott tanultam meg a szalontáncokat.

Szegeden nagy korzóélet volt: az volt a szokás, hogy körülbelül öttől este nyolcig olyan jövésmenés volt, hogy mindenki mindenkivel tudott találkozni – az nem került legalább pénzbe. Nekünk is lehetett azért sétálni néha, de fiúkkal nem nagyon volt szabad az utcán csatangolni, meg egyáltalán fúkkal nem lehetett este már sétálni. De nekem rengeteg egyetemista unokabátyám lett, mert [Békés]Csabáról a sok unokatestvérből legalább öten voltak több éven keresztül egyetemisták Szegeden – volt, aki jogász, volt, aki orvostanhallgató –, persze nem egyszerre, mert nem egyidősek voltak. A numerus clausus akkor már megvolt, úgyhogy csak nagyon jó tanuló lehetett a zsidók közül egyetemista, ha befért abba a zárt létszámba, de az én unokatestvéreim – a békéscsabai nagybácsijaim és a pankotai nagynéném fiai – jeles tanulók voltak. Ők albérletben laktak, közel hozzánk, de nálunk étkeztek. Minden nap ott ebédeltek és vacsoráztak – ez nekem olyan öröm volt! Ebéd után még ott voltak, ha volt egy kis idő, akkor beszélgettünk, aztán mentek intézni a saját dolgukat. Öten-hatan ültünk legalább az asztalnál, ha nem többen. A két gyerek, az öcsém meg a húgom kisszéken ült, nem a nagy asztalnál, mert ők még kicsik voltak, én viszont már a nagy asztalnál ettem, mert én már tízen fölül voltam.

Mindig nagyon örültem, hogy ott voltak, mert eljöttek velem sétálni, és ha voltam valahol, eljöttek értem, ők is gardíroztak. De hogy néz az ki, hogyha látnak velük az utcán? A tanár megtudja, és majd megbüntet? Hát akkor mit csináljak? Na, de volt annyi eszem – nem tudom, én találtam-e ki, de gondolom, én –, hogy szóltam apukámnak. Apukának nagyon jó modora volt, udvarias ember volt, jól tudott beszélni az emberekkel. Ő járt be az iskolába mindig, amikor fogadóóra volt, szünetben hozott is nekem mindig valami nyalánkságot (csokidarabot vagy valamit), mindig lestem, mikor jön. Két-három hónaponként bejött, hogy érdeklődjön, de hát a tanulással nem volt sose különösebb probléma.

És akkor szóltam apukámnak, ő bement az osztályfőnökhöz, és elmondta, hogy azért jött most be, mert ide jár egyetemre a felesége két vidéki unokaöccse, és nálunk vannak ebédre, vacsorára ezek a fiatal emberek. Kaphatna-e arra engedélyt, hogy ha kijönnek az utcára, ne kelljen a másik oldalra átmenni azért, mert az utcán nem látszik, hogy rokonok. És persze megértette ez a tanár, mondta, jól van, ha látja véletlenül, hogy én valakivel megyek az utcán, akkor ő tudja, hogy miről van szó. Na, de annyi esze nem volt, hogy megkérdezze, hogy hívják ezt a két fiút – ennyi elég volt neki, hogy két fiú, menjünk csak nyugodtan tovább együtt az utcán, rendben. Én meg rögtön elmondtam a barátnőimnek, hogy két fiú erejéig mehetünk – kölcsön is kérték őket. Úgyhogy ügyeltem nagyon, hogy kettőnél több ne legyen, ha három volt, azok már külön mentek. Mi meg hárman voltunk barátnők, és az egyik fiú itt jött, a másik ott, de hogy az ugyanaz a pofa volt-e, az nem volt fontos. És borzasztó nagyokat köszöntünk lányok a tanárnak, hogy vegye észre, hogy mi is észrevettük, és semmi baj nem volt ebből, ezt jól megcsináltuk.

1931. június másodikán érettségiztem, oda is apuka kísért el. Nagyon jól sikerült az érettségim, de majdnem hányingerrel mentem, annyira izgultam, hogy egy teát alig bírtam meginni. Nekünk megvolt a *Műveltség Könyvtára*, abból tanultam a magyar érettségire, és kijegyeztem onnan remek mondatokat. Olyan szerencsém volt, hogy az érettségim magyarból főtételnek Csokonait kaptam, és a melléktétel Balassi Bálint, a magyaros verselés volt. Én Csokonait nagyon imádtam – sajnáltam is, hogy olyan elhagyatottan halt meg –, és ott volt a fejemben az a mondat, amit otthon

kiírtam a *Műveltség Könyvtár*ából. És amikor már beszéltem a Lilla-dalokról, mindenről, mondtam, hogy ő más volt, mint a többi író abban az időben, mert „míg költőtársai vértelen versekben hirdették az idealizmus irányát, az ő költeményei realizmusra törekvő színes lírai kompozíciók” – hát ez oda bele van írva, most is tudom, nem felejtettem el.

Hatodik gimnazista voltam, amikor apukám üzlete tönkrement. Ő nem értett a pénzhez, és nagyon nagyvonalúan csinálta az üzletet: a ráktól kezdve a szentjánoskenyérig [*Egy Földközi-tenger melléki faféle szárított, édeskés termése. – A szerk.*] mindent árultak ott, de nem tudta beosztani a pénzt, mindig túllépte a keretet, és fizetéseképtelenné vált. 1929-ben volt ez, akkor rengeteg üzlet tönkrement, sokan váltak fizetéseképtelenné [lásd: 1929-es gazdasági világválság]. Be kellett ezt jelenteni, és akkor valahogy megegyeztek avval, akinek tartoztak, és ha nem tudtak megegyezni, be kellett csukni a boltot – apukám becsukta.

Békéscsabán az egyik nagybácsimnak nagykereskedése volt, ő odavette apukámat átmenetileg. Legalább egy évig minden hétfőn odautazott édesapám, és szombaton jött vissza. Anyukám családjában sokkal jobban mentek a dolgok; ennek a Jani bácsinak nagykereskedése volt, háza volt, saját kocsija, lova... mindene volt. Angrónak hívták a nagy méretben való eladást, amikor a nagykereskedő elad a kiskereskedőnek, és neki ilyen angrókereskedése volt. Apukám aztán egy ügynökséget nyitott Szegeden, üzletkötő lett, levelezett ide-oda, azt csinálta. Akkor már többet üzlet nem volt, nem volt már pénz arra.

Én mindig kerestem, nyáron is. Voltak tanítványaim, gyöngyöt fűztem, eladtam az arany nyakláncomat meg az arany fülbevalómat... Jó volt, mindig volt zsebpénzem. Nem apukámtól, apukám mindig akart adni, de a végén mindig vissza kellett adnom, mert nem volt pénz. Anyukám közvetített, mert apukám nagyon szégyellte ezért magát, s mindig anyukám mondta, hogy hát, most apukád kicsit bajban van, menj, és ezt adjuk oda neki – anyukám kedvéért odaadtam, de én ezt akkor még nem értettem meg, és haragudtam.

Aztán anyukám olyan hamar meghalt, én apukámmal maradtam, jött a háború meg minden... És akkor már jobban meg is ismertem szegényt, mert én is már idősebb lettem, és megértettem. Úgy elgondoltam, hogy hát szegényre nem is lett volna szabad haragudni – úgy megsajnáltam. Hát ilyen volt, nem azt csinálta, ami neki való lett volna. Mert olyan ügyes keze volt, gyöngybetűs írása! –, de hát tizenhárom éves koráig járt iskolába, mert meghalt az apja, és akkor került üzletbe inasnak... Nem neki való volt az.

Apukámtól örököltem a kézügyességet, én is ilyen mániákus díszítő vagyok. A középiskolában fedezte föl a rajztanár, hogy remekül rajzolok, festek, úgyhogy én olajfestést is tanultam, és a rajzaimat bekeretezték, és föltették a rajzterembe. Nagyon szépen tudtam díszeket csinálni, tizenhárom éves koromban porcelánfestő akartam lenni a Herendi Porcelángyárban.

Akartam én lenni orvos is, akartam én lenni bölcsész is, de az hat év lett volna, és mivel anyagilag elég rosszul álltunk, édesapám azt mondta, hogy kislányom, minél gyorsabban tanulj, mert pénzt kell keresni. Én gép- és gyorsírástanárnak készültem, ahhoz nem kellett olyan hosszú idő, mint a bölcsészethez. A gimnáziumban nem volt a gyorsírás kötelező, de én külön, fakultatívan tanultam, mert tanár akartam lenni, és nagyon szerettem a gyorsírást. Azt azután két évnek számolták be, és még utána tanultam két évig, tehát az egész majdnem négy évig tartott, csak ebből két évet fakultatívan végeztem tizenhat éves koromtól. A gyakorlati részem megvolt, csak az elmélet

kellett: a szépírás, a külalak, a tanítás meg ilyenek, mert azok már később jöttek. 1931-ben érettségiztem, 1933-ban pedig már le is vizsgáztam; a Dugonics téren, az egyetem főépületében, ott szereztem meg a tanári diplomát.

Akkor még élt Radnai Béla, a magyar gyorsírás megteremtője [(1891–1962) – *gyorsíró, esztéta, műgyűjtő. 1909-ben gyorsírás-tanítói, majd a budapesti tudományegyetemen középiskolai tanári és 1918-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Nevéhez fűződik a magyar gyorsírás reformja. 1922 és 1961 között a gyorsíróiskola igazgatója volt. Számos tankönyvet írt. – A szerk.*]. Azelőtt nem volt még magyar gyorsírás, azt hiszem, a németektől lett átvéve, onnan jött minden át, mert a műveltség akkor onnan szivárgott. A gyorsírást Németországban úgy hívták, hogy „Gabelsberger”, és azt a magyar nyelvhez átigazította Radnai – én nála vizsgáztam is. Ő csinálta a tankönyvet, lehet, hogy meg is van nekem, mert rengeteg gyorsírásjegyzetem van, szeretném is valakire ráhagyni, mert voltak nagyon jó tanítványaim. Aki nagyon jó gyorsíró volt, azzal én külön foglalkoztam – mindig imádtam a gyorsírást, még most is szeretem.

Az utolsó gimnáziumi év előtt hagytam abba a zongorázást, pedig az nagyon jól ment nekem. Zongoráztam hangversenyeken is, az iskolaév végén mindig volt növendékhangverseny. Nagyon jól tudtam valóban zongorázni: a technikám is jó volt, a kezem is könnyű volt, és három órát gyakoroltam naponta. Bachot játszottam, a Brahms „Magyar táncok”-at repülve játszottam. Kívülről, kotta nélkül keveset tudtam, mert nem voltam rászoktatva, de azért volt, ami úgy is ment. Beethoven volt a mindenem, operában meg Verdi, Puccini – bele voltam szerelmesedve Puccinibe –, és azokat aztán mind le tudtam játszani. Sőt, még komponáltam is, magam kitaláltam, és le is írtam egy-egy dallamot – még most is tudom valamelyiket.

De mikor a hetedik gimnáziumot elvégeztem, akkor már sok volt nekem a napi három óra gyakorlás, meg foglalkozni kellett már azzal is, mi legyek. Ahhoz, hogy folytathassam a zongorát, Pestre kellett volna mennem a Zeneakadémiára. Dohnányi volt akkor a nagy király Budapesten, ha valaki vidéken nagyon tehetséges volt, fölment Pestre, ahol Dohnányi Ernő (az volt a zeneiskola igazgatója), vizsgáztatta a vidékieket, és úgy kellett játszania, hogy fölvegyék a Zeneakadémiára [Dohnányi Ernő (1877–1960) – *zongoraművész, karmester és zeneszerző, 1905-től a berlini Königliche Musikhochschule művésztanára volt, 1916-tól a budapesti Zeneakadémia zongoratanára, 1919–20-ban igazgatója, 1920-tól a budapesti Filmharmóniai Társaság elnökkarnagya. 1928-tól 1943-ig a zeneszerzés és zongoraosztályok professzora volt a Zeneművészeti Főiskolán, 1934-től pedig az intézet fő-zeneigazgatója is. A Filmharmóniai Társaság elnökkarnagya volt 1944-ig. 1945-től Nyugaton, 1949-től az Egyesült Államokban élt. – A szerk.*].

Én is mehettem volna föl, és akkor vagy Pesten lakom, és ott végigjárom a Zeneakadémiát, vagy pedig vidékről járok vizsgázni. De én féltem nagyon Dohnányitól, az nem volt egy barátságos arcú ember. Lehet, hogy jó tanár volt, de német származású volt, és antiszemita: nem szerette a zsidókat [Dohnányi Ernő máig is vitatott beállítódásáról lásd Murányi Gábor írását: „Fogáskérdés. A bűnbe kevert Dohnányi Ernő”. In *A múlt szövedéke. História a megbicsaklott 20. századból, Noran-Kiadó Kft., 2004. – A szerk.*]. Biztos így volt, mert megfigyeltük, hogy volt, akit csak úgy nem akart fölvenni, és nekem különben is vannak ilyen belső megérzéseim, az ilyet én megérezem, rájövök magamtól.

Nagyon szép lány korom volt. Nagy társasági életet éltem, mindenben ott voltam, soha nem voltam fáradt. Jóban voltam mindig az egyetemistákkal, és nem történhetett semmi Szegeden,

amiről én ne tudjak – a legjobb társaságban forogtam, mindenről tudtam, mindenben benne voltam. Volt Zsidó Nőegylet meg Zsidó Lányegylet. A Nőegyletben, ami az idősebbeké volt, olyan asszonyok dolgoztak, akik népszerűek voltak, és szerettek részt venni a közösségi munkában. Az volt a feladatuk, hogy összetartsák a zsidó fiatalságot, hogy legyen kultúrélet; előadásokat, műsorokat szerveztek.

A hitközségben volt egy vezetőség – köztük Lőw Immánuel, aki nagyon szerette a fiatalságot –, ők javasolták, ki legyen a Lányegylet elnöke, és aztán arról szavazni kellett. Volt több olyan lány, akit ismertek, tudták, hogy jó szervezőkészsége van, és ért a közösséghez. Én elég jó közösségi ember voltam, szerettem szervezni, és mondták is, hogy egész jól szervezek, így aztán húszéves korom körül megválasztottak a Zsidó Lányegylet – az Izraelita Ifjúsági és Lányegylet – elnökének egy barátnőmmel, Landesberg Klárral együtt. Nekünk kellett szervezni a bálakat. A leánybál a Tisza Szállóban voltak – az mindig tele volt. A Landesberg család nagyon jómódú volt. Én nem számítottam olyan jómódúnak, mert nem volt házam, nem volt semmi vagyonom, viszont volt diplomám.

MIEFHOE, ez volt a rövidítése a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesületének, ott mindenki találkozott, nagyon jó volt. A Kárász utcában volt a menza – ott csak zsidó diákok voltak. Ahogy megyünk a Széchenyi téren át az egyetem felé, a baloldalon van egy sarokház, annak a nagy háznak a második emeletén volt a menza; ez egy nagy lakás volt több teremmel, itt étkeztek a zsidó diákok délben meg este. Minden vasárnap délután öttől zenés teadélután volt, akkor ez volt a szokás. Rengetegen voltak, én mindenkit ismertem, sok barátom volt. Meg voltunk híva, mert akárki nem mehetett, csak akit ismernek. Ez eltartott fél nyolcig, nyolcig, úgyhogy a szülők szépen hazavihettek, nem volt semmi erkölcsi baj. És emlékszem, hogy mindig tömve volt a menza; ott találkoztam Radnóttal is.

Tartottam ingyen gyorsírásozókat a menzán az egyetemistáknak, csak azért, hogy taníthassak. Senkinek nem kellett fizetnie, hát én imádtam a gyorsírást meg a tanítást is. Jöttem ebéd után, hoztam a táblát, hogy bemutatok valamit. Radnóti mindig ott ült a zongoránál – ő is akkor volt egyetemista. Ismertem, beszéltem is vele. Nem volt csúnya: olyan komoly volt nagyon. De ő udvarolt akkor egy nőnek – az nem volt zsidó –, azt hiszem, az lett a felesége, korán elvette. Kollégája volt a bölcsészkaron, és járt ő is a menzára. Énnekem olyan rosszul esett, mikor Radnótiról megtudtam, hogy kitért. Lehet, hogy azért tette, mert el kellett vennie ezt a nőt, és jött a háború, menekültek, vagy rábeszéltek, hogy nem lehet... Engem is próbáltak rábeszélni, hogy térjek ki, de úgyis tudta az ember, hogy hiába, én legalábbis éreztem. Ő akkor tért ki, amikor már kár volt, nem szabad, fölösleges... Biztos befolyásolták, mert egy olyan csendes ember volt az, mindig olyan szomorú volt, ahogy így előttem van.

Ott tanított az egyetemen Szent-Györgyi Albert [*Szent-Györgyi Albert (1893–1986) – biokémikus. Az 1930-as években izolálta a C-vitamint és a P-vitamint. Munkásságát 1937-ben orvosi és élettani Nobel-díjjal ismerték el. – A szerk.*], akit annyira tiszteltem – még beszéltem is egyszer vele. Neki még zsidó rokonsága is volt, azt is tudom, hogy hívták őket: Lenhossék család. Az egy nagyon gazdag család volt. Szent-Györgyi minden héten ingyen előadásokat tartott az egyetem központi épületében, a Dugonics téren – az mindig tömve volt, én is sokszor elmentem. Ő egy igazi ember volt: filozofus, nagyszerű koponya, csodálatos ember – csak jót lehet róla mondani. Akkor fedezte föl a C-vitamint, és volt egy külön csoport tanítványa, akiket direkt erre tanított. Van egy

fényképem is Szent-Györgyiről, mert két barátnőm is volt a csoportjában.

Sík Sándort is hallottam, minden héten tartott előadást ő is [Sík Sándor (1889–1963) – katolikus pap, költő és irodalomtudós, egyetemi tanár. *Fiatal piarista paptanár korában már elismert költő volt és a középkori latin himnuszok művészi, forma- és tartalomhű fordítója. 1930–1944 között az újkori magyar irodalom egyetemi tanára volt Szegeden. A „szegedi fiatalok” (Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma), köztük Radnóti Miklós tanára és támogatója. Gárdonyi, Ady, Prohászka című, 1929-ben megjelent tanulmányhármasa mellett árnyalt elemzését adta Zrínyi életművének, majd Pázmány emberi és írói egyéniségének, és megírta elméleti főművét, a háromkötetes „Esz­tétiká”-t (1943). A felszabadulás után az Országos Köznevelési Tanács elnöke volt (1946–47). Egy ideig esztétikát tanított az újjászervezett Színművészeti Főiskolán is. 1948-tól haláláig a piarista rend magyarországi tartományfőnöke volt. – A szerk.]. Ő zsidónak született, és egy különleges ember volt. Micsoda előadásokat tartott! – imádtuk, és mindig mentünk meghallgatni.*

Volt filharmonikus bérletem – hat koncert volt egy-egy szezonban. Színházba inkább jegyet vettünk – szombat délután a diákok mindig olcsóbban vehettek színházjegyet. Nagyon sok híresség járt Szegedre. Bartók Béla koncertjén is ott voltam, ez is az 1930-as évek első felében volt. Egészen közel ültem Bartókhoz: sápadt arca volt, különös tekintete – olyan furcsa volt, emberileg olyan szokatlan. Akkor ő még egyáltalán nem volt ilyen elfogadott, abba a világba nem nagyon illett bele. Akkor még én sem értettem annyira őt – most már sokkal jobban értem, mert aztán már jobban megismertem és megszerettem. A „Fából faragott királyfi” meg „A csodálatos mandarin” nagyon nagy sikerrel ment, annak a tartalma is kényes volt – ezeket együtt játszották – , nagyon tetszett, félelmetes volt.

Volt az a híres énekes, aki mindig azt énekelte, hogy „Mondd meg, hogy imádom a pesti nőket, ha arra jársz” [Kálmán Imre „Marica grófnő” c. operettjének (1924) egyik dala. – A szerk.] – annak a koncertjén is voltam. Markáns ember volt, már javakorabeli; de valami isteni, gyönyörű hangja volt, érces, mély férfihang. Ez a Tisza Szálló nagytermében volt; csupa tükör volt a fal, még nagyobbnak látszott a terem, és amikor már vége volt, a fiatalok mindjárt odamentek hozzá.

Sportoltam sokat. Úszás, atlétika – amiért nem kellett külön fizetni –, ezt csináltam. Teniszezni mindig szerettem volna – már kislány koromban is mindig azt akartam, hogy teniszütővel fényképezzenek le –, de erre csak alkalmilag volt néha lehetőség. A tenisz nagyon drága volt, akkoriban nem a síelés, hanem a tenisz volt a legdrágább sport. Új-Szegeden gyönyörű, parkos, hálóval elkerített tenispályák voltak, ahova a jómódúak iratkoztak be, mert ott többet kellett fizetni: tenispályabérlet, labda meg ruha is kellett. A legkedvesebb sportág nekem az evezés volt, azt még az úszásnál is jobban szerettem. Volt egy időszak gyerekkoromban, amikor volt csónakunk, azzal mentünk a strandra. De aztán olyan sok gond volt a csónakkal, hogy eladta apukám.

Később, fiatalkoromban voltak regattás barátaim. Volt egy kis csónaktelep – a regattásoknak külön úszóhajójuk volt –, ahol mindenkinek volt külön csónakja, vagy bérelni lehetett. Nekem saját csónakom nem volt, de a regattás barátaim mindig eljöttek értem az én uszodámba. Regdonnak hívták ezt az uszodát, ott tanultam meg az úszást, és onnan lehetett csónakázni járni. Ott három-négyméteres a víz nyáron is – ez a mély oldalon volt, a szegedi oldalon. A másik oldalon, a lapos partrészen volt a strand, az messzebb volt, át kellett menni hozzá a hídon. A regattás barátaim a klubba tartoztak (én nem voltam benne, ott főleg férfiak voltak), nekik szabályos regattájuk volt, de

bármikor mentek a csónakjukkal, megálltak és elvittek. Én mindegyik csónakban ültem, nagyon jól tudtam evezni; ültem a kormánylapátnál, de sokszor átadták nekem az evezőt. Volt, hogy kétevezőssel mentem, de nagyon sokszor egyevezőssel is, aminek guruló ülése van – azt nagyon szerettem, remekül ment nekem. Az egyes számú regattát szkiffnek hívták – hát az valami csodálatos együléses csónak! Amikor hajtottam, mint a vajban, úgy csúszott a vízben az evező.

Fölmentünk a barátaimmal a Tiszán egészen Szeged fölé, odáig, ahol a Maros beleömlik a Tiszába. De a Marosba nem mentünk, mert az gyorsabb folyású, és ahol belefolyik a Tiszába, ott hirtelen bedől, az nem kellemes, és veszélyesebb is. Erről jön be a Maros, emitt meg még a szegedi Tisza, és ahol a Maros beleömlik, van ott egy emlékoszlop, egészen odáig mentünk föl. Nyáron leapad a Tisza, egészen keskeny tud lenni, és olyankor az uszodából úgy lehet átmenni a másik oldalra, hogy az ember beugrik a mélynél, és aztán ferdén, mindig fölfele úszik – így át lehet menni a másik oldalra egész kényelmesen, semmi veszély nincs, csak nem szabad a híd lábához közel menni. Ilyenkor nyáron többen mentünk együtt, és alig úsztunk pár percig, már át is értünk, olyan keskeny volt a víz. A túlsparton pihentünk, aztán rögtön visszaúsztunk – valami isteni volt. Meg ugrottunk a vízbe; volt kis trambulin az uszodában, volt mindenféle magasság, ahonnan lehetett ugrani. Ugrottunk gyertyát, tudtam, hogy ugorjak: a szemem becsukva, és egyenesen, és abban a pillanatban, hogy elmerültem, már kellett úszni, és pár pillanat alatt már fönt voltam – nagyon jó volt. Akkor olyan bátor lettem (pedig olyan kis vacak gyáva voltam korábban), mert éreztem, hogy jól csinálom, szabályosan, és nem lesz semmi baj.

Jártunk táncolni is. A színház oldalában volt a Kass Szálló, az egy elsőosztályú szálloda volt, ahol bálók is voltak. Ott minden délután dzsessz volt, arra jártunk mindig. A menzán is volt ilyen, oda meg az egyetemistákkal lehetett menni, és ott is lehetett táncolni. Ha este volt bál, a fiúk hazakísértek, vagy föl volt bérelve egy házaspár szülő, aki öt-hat lányt vállalt magára. Volt egy kedves szülőpár, akik a mi házukban laktak az első emeleten; ők nagyon szerettek engem, és eljöttek velem, ők gardíroztak. Én jóban voltam velük, nagyon helyes emberek voltak: bankigazgató volt a papa, és voltak gyerekeik. A gyerekeket huszonéves koromban még korrepetáltam is; a kisiút taníttatták zongorázni, és én foglalkoztam vele.

Nagyon sok jó barátom volt, állandóan bálókba jártam, jogászbálba, orvosbálba... A Kass Szállóban voltak Szegeden a bálók, meg a Tisza Szállóban – az nagyobb volt, de nem olyan elegáns. A Kass Szálló barokk stílusú és szebb – abból lett később a Hungária Szálló [1897-ben vásárolta meg a Stefánián álló telket Kass János szegedi vendéglős, 1898-ra felépült a Kass-kávéház (Kass-vigadó – kávéház, büfé, étterem, „játékterem”, két hangversenyterem, és itt székelt néhány helyi polgáregylet is). Három évvel később részben, majd 1914-ben jelentősen átépítették, Kass János korszerű szálloda kialakítását tervezte. A terveket Baumhorn Lipót készítette. Az új szálló 1916 őszén nyílt meg, a kávéház ezután Kis Kass néven üzemelt tovább. A két világháború között újra a szegedi kulturális (és éjszakai) élet egyik központja lett a kávéház, itt alakult meg a Szegedi Fészek – a helyi írók, költők és művészek klubja –, s a helyi értelmiség találkozóhelye lett a Kass. 1928-ban, Kass János elhunytával fia, ifj. Kass János vette át a szálló működtetését. A gazdasági válság miatt a harmincas évek elején bezárt a szálloda és kávéház. Az épület új tulajdonosa egy, a működtetésre alakult részvénytársaság lett, amely kisebb felújítási munkálatokat követően 1934-ben újra megnyitotta az épületet Hungária néven. Az épületet 1949-ben államosították (Bátyai Jenő – Bátiai Gitta: A Kass Szeged, 1998, www.thealter.hu/magyar/2003/cikk/37/409). – A szerk.]. Ott van a színház bejáratával szemben, bal

kéz felől, ahol Dankó Pista fehér márvány szobra van. Nagyon elegáns, szép hely volt – volt étterme meg terasza is, és ragyogó dzsesszzenekara. Még mindig megvan, de most már le van zárva, mert romos. A lányom esküvői ebédje még ott volt, de akkor már nem rendeztek bálakat.

Szebenyi Bandival voltam én nyitótáncos Szegeden, aki a háború után osztályvezető lett Pesten, a rendőrkapitányságon, és 1945-ben odavett engem titkárnőnek [Szebenyi Endre (1912–1950) – ügyvéd, belügyi államtitkár. Budapesti nyitott ügyvédi irodát. A letartóztatott szocialisták, kommunisták védőügyvédje volt. 1943-ban munkaszolgálatos. 1945-ben belépett a kommunista pártba, 1945. júniustól miniszteri tanácsos, 1946. áprilistól miniszteri osztályfőnök, a Közrendészeti Főosztály vezetője, majd 1947 júliusától miniszterelnökségi adminisztratív államtitkár. 1949 júniusában letartóztatták, 1950-ben halálra ítélték, és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták (Palasik Mária

„Üstökön ragadni a reakciót”

Az államrendőrség és a politikai rendőrség kezdetei, beszelo.c3.hu/99/11/10pala.htm). – A szerk.].

Jó barátom volt, nem udvarolt, de mindig jó haverok voltunk. Magas, vékony fiú volt, nagyon okos ember – a disszertációját is én gépeltem.

Volt egy barátnőm, Wigner Zsuzsi, aki fényképész lett. Együtt jártunk gimnáziumba, de ő nem érettségizett, mert közben férjhez ment egy szűcshöz, és mert zsidók voltak, később a háború elől kimentek Párizsba, hogy hátha boldogulnak, és aztán ott éltek, született egy fiuk is. Nagyon szerettem ezt a barátnőmet. Ő mindig fényképezett engem, kaptam is tőle fényképet.

Fiatalkoromban jól néztem ki: kreol bőrű voltam, vállig érő göndör, loknis hajam volt. Olyan fiatalosan néztem ki, hogy magammal kellett hordanom az érettségi bizonyítványomat, mert nem akarták elhinni, hogy már nem vagyok iskolás. De érettségi után nagy nő lettem: nagy kalapom volt, fehér selyemruhám, annak volt egy kabátkája is.

Nagy fényképezések voltak, a fiúk is fényképeztek. Egy keresztény fiú csinált egyszer rólam egy képet, és azt mondta, hogy itt úgy nézek ki, mint a nem tudom, milyen madonna. Persze udvarlóim is voltak. Anyukám nagyon zárkózott volt, de én mindig elmondtam neki, hogy most megyek randevúra, meg ilyesmiket, ilyen kis apróságokat. Akkor nem ilyen világ volt, akkor, ha egy fiú megfogta az ember kezét Szegeden, a Stefánián, hát az óriási dolog volt – persze nem a korzón, meg ne lássák, hogy karöltve sétálunk!

Egyszer [Nagy]Szalontán voltam a rokonoknál, és anyukám is ott volt. Volt ott egy fiatalember, akinek a szülei [Nagy]Váradon éltek, és ő valahogy lejött [Nagy]Szalontára – sokan voltunk ott fiatalok a rokonságból –, és elkezdett nekem udvarolni. Ott teniszeztek a fiatalok, mindig elvittek oda engem is, és jött ő is, és udvarolt nekem. Mindig készültem oda délutánonként, nem is tudtam, mit vegyek fel. Nagyon helyes fiatalember volt, verseket írt nekem, még Párizsból is írt – ott járt egyetemre –, aztán hazajött [Nagy]Váradra... Nekem nagyon tetszett, de hát tizenhat éves voltam, akkor még le sem érettségiztem. Nézegettük mi, kislányok a fiúkat, hogy ez helyes, ez nem, de én elég tartózkodó természetű voltam. Komolyan vettem az ilyesmit, mindig azt mondtam, hogyha én egyszer nagyon szerelmes leszek, akkor biztosan jól eltalálom, hogy kibe, mert én ahhoz akarok feleségül menni. Végül mégsem szerelemből mentem férjhez, pedig háromszor voltam nagyon szerelmes. Az első egy dunántúli fiatalember volt, aki jogászhallgató volt Szegeden. Jártunk tácolni, és nagyon kedves, aranyos volt, jó humora is volt.

Volt egy másik udvarlóm, akit úgy hívtak, hogy Dallos György, ez egy nagyszerű mérnök volt [*Dallos György (1910-1944) – fizikus, Bay Zoltán munkatársa. A Bay-csoport tagjaként az 1940-es évek elején részt vett a világhírűvé vált Holdvisszhang-kísérletben. Szent-Györgyi Alberttel és Bay Zoltánnal együtt Magyarország német megszállása után részt vett az ellenállási mozgalomban. 1944 októberében több társával együtt letartóztatták, Sopronkőhidára vitték, ahol a börtönben öngyilkos lett. – A szerk.*]. Németországban járt egyetemre, villamossági mérnök lett, de hazajött, nem akart kint maradni. Az apja meghalt már, de az anyja élt, s volt egy öccse is. Szegedi fiú volt – ő is zsidó persze –, nagyon intelligens, aranyos, okos, gyönyörűen zongorázott, több nyelven beszélt – nagyon szerettem. Tőle tanultam német kereskedelmi levelezést, ezt nekem ő tanította, jártam hozzájuk órát venni. És mindig ott volt az öccse, és a másik szobából figyelte, hogy mit csinálunk. Az édesapja Szegeden van eltemetve, ahol az én szüleim, szoktam is odajárni. Fogorvos volt az édesapja, a mama meg művészlélek volt, tudott zongorázni is. Volt neki egy kis cukorkaüzlete, mindig ott voltunk együtt – az édesanyja nagyon szeretett engem.

Mindenki irigyelte tőlem ezt a lovagomat, de aztán ő Pestre került az Egyesült Izzóba, és mi elszakadtunk egymástól. Mondta, hogy menjek föl én is, próbáljak Pesten állást szerezni. Jó lett volna, de nem ment, mert énnekem már akkor Szegeden volt rendes állásom, szüleim, testvéreim... Nem mehettem én csak úgy Pestre, hát nem lehetett, ennyit nem tudtam reszkírozni, ennyire nem voltam még önálló. Meg akkor más erkölcs volt, és akinek nem volt meg mindene, az belekeveredhetett olyasmibe, ami nem helyes – én abba nem mentem bele. Ha tudtam volna Pesten állást szerezni, akkor se lettem volna biztosítva, hogy fönnt tudom tartani magam. Újpesten volt az Egyesült Izzó, Aschner Lipót volt a feje, az is zsidó volt. Ezek mind zsidók voltak, a nagy gyárak közül majdnem mindegyiknek zsidó őse volt. Itt került állásba ez a Dallos György, Újpesten volt a lakása is. Sajnos végül nem engem vett feleségül, mert akkor már elszakadtunk. Még leveleztünk, de hát én nem költöztem föl Pestre, és ez már reménytelennek nézett ki, de a barátság megmaradt. Amikor megnősült, megírta nekem, hogy nagyon sajnálja; őszintén, becsületesen megírta, én meg is értettem. Csak ugye, az emléke, az olyan kedves maradt nekem. Újpesten lakott annak a helyes szőke nőnek a családja is, akit aztán elvett feleségül; nagyon rendes zsidó család volt. Ennek a Dallos Györgynek a lánya Dallos Szilvia [*Dallos Szilvia (1935) – színésznő. 1956-tól 1960-ig az Állami Balett Intézetben is dolgozott balettmesternőként. 1966 óta a Pannónia Filmstúdió művésznője, közben 1970-1973 között az Irodalmi Színpad tagja volt. Rendszeresen készít riportokat, valamint rádiójátékokat, filmforgatókönyveket is ír. – A szerk.*]. Annak én megvettem a könyvét is, és a napokban volt egy portréfilm róla, azt is láttam. Úgy néztem rajta, hogy az apjára miben hasonlít, mert nagyon helyes volt az apja. Dallos Györgyöt a háború alatt elpusztították. Kőszegnél volt börtönben, ahol többet kivégeztek – ő öngyilkos lett. Nagyon erős ember volt pedig, de érzékeny hajlamú, és a börtönt nem bírta, úgy látszik, lelkiileg elviselni, mert olyan reménytelen volt. Ha várt volna, lehet, hogy életben marad – én úgy sajnálom. Az anyukája is eltűnt a háborúban, őt elvitték.

Harmadik szerelmemet akkor ismertem meg, amikor a húgom elsőbálozó volt, tizenhét-tizennyolc éves. Ági akkor már kész varrónő volt, ő varrta a saját báli ruháját. Megvette a halványkék organdit, és megvarrta; bő ujjú, átlátszó, nagyon mutatós ruha lett. Vett alá valami rózsaszínű blúzt, fölvetett hozzá egy magas sarkú cipőt – nagyon jól nézett ki benne. De nem mehettünk el ketten a bálba, mert annyi pénz már nem volt, mi nem is voltunk egyszerre bálban soha. Hagytam, hogy ő menjen, mert abban az évben én már voltam egyszer, neki meg ez volt az első bálja, és

örült, hogy most ő ment. Fölöltöztettük Ágit gyönyörűen anyukámmal, elkísértük a Kass Szállóba, aztán hazamentünk. Az volt a szokás, hogy többen lányok kibérelnek egy szobát estére, és amíg haza nem mennek, ott pakolnak le, és ott veszik föl a ruhát, nem abban mennek végig az utcán. És aztán onnan mennek le az asztalokhoz, amikor a szuppé van, a vacsora – az olyan éjfél felé volt. Az asztaloknál gyűltek össze a gardemamák, a szülők, és boldogan nézegették a fiatalokat. Sajnos az én szüleim nem jöttek velünk bálozni, de mindig tele voltam szülőhelyettesekkel.

A húgom másnap mondta, hogy jó volt a bál, csak többen idősebbek voltak. Volt valaki – több mint tíz évvel idősebb, mint ő –, aki randevúra is hívta. A húgom megígérte neki, hogy jó, valószínűleg elmegy, de nem akart elmenni, csak a hiúságának tetszett, hogy udvarolnak neki. Menjél te – mondta nekem Ági –, nekem nem is tetszik. Én nem bánom, mondtam, majd megmondom neki, hogy nem jól érzed magad – és elvállaltam. El is mentem a megbeszélt időben, és mondtam a fiúnak, hogy Ági sajnos nem tud jönni, a feje fáj, én jöttem ezt megmondani, ne haragudjon. Hát nézett egyet, és mondta, nem baj, majd akkor mi sétálunk egyet. És sétálgattunk is, elkezdtünk beszélgetni, és olyan nagy beszélgetés lett, hogy a végén éntőlem kérte a randevút. Énnekem meg nagyon megtetszett – és ebből olyan nagy szerelem lett, hogy majd belehaltam. Bandi egy gazdag gyárosnak volt a fia, idősebb, érett ember. Új-Szegeden volt lámpagyáruk – ott is laktak a gyár mellett –, és nagyon gazdagok voltak. Az édesapja hitközségi elnök volt; akkor még élt, de nemsokára meghalt valami betegségben. Bandinak volt két nővére, ő volt a legfiatalabb testvér.

Ő is ott dolgozott a gyárunkban, valami fontos beosztása volt. Nagyon csinos, magas fiú volt, szép, meleg tekintetű szeme, magabiztos egyénisége volt, mi nagyon jól megvoltunk egymással. Remekül csellózott, zenélt is, és nagyon kedves volt velem. Évekig udvarolt, többször el akart venni feleségül. Mindig mentünk, találkozgattunk, és mindig telefonált. Nekünk nem volt otthon telefonunk, de a szomszédban lakott egy ügyvéd családja, akikkel jóban voltam – ott volt telefon, oda jártunk mindig, ha kellett. Bandi mindig megmondta, hány órákor menjek át az ügyvédi irodába, és ott várjak, ekkor és ekkor fölhív. Évekig, egészen a háborúig tartott, hogy mi majdnem minden nap láttuk egymást. Pesten is gyakran találkoztunk, elmentünk együtt színházba, erre-arra... Nagyon boldog volt, és én is azt hittem, hogy ő a világ közepe; reménykedtem, de hiába.

Aztán megtudta az anyja, hogy mi együtt vagyunk. Az anyukája nagyon gőgös nő volt, mindig figyelte, hogy a fia kivel van – neki én nem tetszettem, mert nem voltam elég gazdag. Azt mondta, nem tetszik neki, hogy a fia nekem udvarol, pedig ő engem nem is ismert személyesen, csak messziről látott. Amikor Bandi a templomba ment, imádkozott, mindig fölneézett (tudta, hol állok), és én lemosolyogtam rá. A másik oldalon meg az anyja volt – szemben velem. Le volt fátyolozva, mert valami ideggyulladás volt, és elferdült a szája. Nem volt egy barátságos nő, gőgös volt – meg sem akart ismerni, nem is vette figyelembe, hogy nekem diplomám van. És én akkor még nem is tudtam, hogy a diplomám, az egy fél kaució, tehát engem akár egy katonatiszt is elvehetett volna. Mert katonatiszt csak úgy nősülhetett, ha letette a kauciót az államnak – mert meg kellett tartania azt a színvonalat, ami volt neki amúgy –, a katonatisztek anyagi színvonalát védte ezzel az állam. A kaució, az a hozomány volt, de ha egy szegényebb lánynak udvarolt egy katonatiszt, akinek nincs pénze, akkor a férfinak kellett ezt kifizetnie. Utólag tudtam meg, hogyha valaki diplomás, az azt jelenti, hogy a fél hozománya megvan, és akkor már kisebb összeg is elég, akkor egy katonatiszt elveheti, ha ki tudja egészíteni – ez a kaució.

Mészáros Ági is így ment férjhez, annak a férje is katonatiszt volt. Mészáros Ági nagyon helyes nő volt, mindenki szerette – Szegeden évekig ő volt a primadonna [*Mészáros Ági (1918–1989) – színésznő. 1939-ben szerződött a Nemzeti Színházhoz, amelynek nyugdíjazásáig, 1983-ig tagja volt. – A szerk.*]. Na, de hát egy színész! Egy katonatiszt nem vehet el egy színészt, az akkor nem volt elég előkelő. De ez a katonatiszt nagyon szerette Mészáros Ágit, nagyon sokáig udvarolt neki. Pedig volt egy neki kiszemelt menyasszony, egy gazdag kereskedőnek a lánya, azok csalták, mindig hívták. Mi, ismerősök meg figyeltük, hogy ő mennyire udvarol ide vagy oda, drukkoltunk, hogy a Mészáros Ági győzzön – és így is történt. Annyira szerette, hogy leadta a pénzt érte, és elvette feleségül. Le kellett hogy adja a pénzt, mert csak úgy vehette el, ha megvolt a kaució.

Bandi anyja gőgös volt, azt hitte, hogy a fia majd nem tudom, milyen nagy pénzzel elvesz valakit. Nekem akkor már volt állásom, megéltem, de hát én csak egy kis szerény titkárnő voltam. Voltak ilyen zsidók is akkor, akiknek csak az számított, aki gazdag. Az mindegy volt nekik, hogy milyen ember, milyen rendes család, ha nincs vagyonuk – aki szegényebb, azzal nem foglalkoztak. Ez nekem borzasztó volt, de Bandi kötve volt az anyja miatt. Szegény többször is beszélt az anyjával, de az mindig eltiltotta. Azt mondta, hogy majd mi kiválasztjuk a feleségedet, mert a házasságban nem a szerelem a legfontosabb. Ő is úgy volt, mint a magyar paraszt, hogy össze kell kötni a két vagyont, mert csak így szabad, és az érzéseket nem vette figyelembe.

Volt, amikor Bandi azt hitte, most már biztos, hogy ez jól fog végződni, és reménykedett. Akkor már közeledett a háború, már itt is mindenki tudta. Mi nem tudtunk olyan sokat találkozni, de azért az utolsó pillanatig találkoztunk, beszélgettünk, elmentünk ide-oda. És akkor egyszer csak megírta nekem, hogy az anyja rendíthetetlen, és úgy néz ki, hogy már ki is jelölte neki azt, akit el kell vennie. Pesten valami dúsgazdag család lánya volt az a nő, nekik több házuk is volt. Az ő szülei és Bandi anyja valami ismeretségben voltak egymással, és már meg is beszélték, hogy majd fölmennek, a fiatalok majd megismerik egymást, és összeházasodnak.

Egyszer még találkoztam Bandival utána, és akkor mondta nekem, hogy képzeljem el, föl kellett mennie Pestre. Megmondta nekem, hogy mi a helyzet, hogy el kell vennie azt a lányt, pedig ő nem szereti, látni se bírja. Ő engem szeretett évekig, nagy szerelem volt, de az anyja nem tűrte. És kihúzott a zsebéből egy karikagyűrűt – már azt is megvették, előző két napban voltak fenn, és már rátukmálták, és eljegyezték egymást, pedig alig ismerte, de azt mondták, háború van, sürgetni kell.

Majd' elájultam, de elfogadtam, amit mondott. Ő azt akarta volna, hogy velem azért csak találkozzon, mert ő azt a nőt nem is szereti, csak az anyja nem hagyja békén, és jön a háború... De én mondtam neki, hogy ezt nem tudom elfogadni. Ha ő ennyire gyáva, hogy nem tud kiharcolni ennyit, hát akkor miért? Úgyhogy akkor találkoztunk utoljára, mikor a gyűrűt mutatta. Nagyon sajnáltam, nagyon szenvedtem, de ez már nem lehetett máshogy.

Jött a háború, a zsidókat fogdosták már össze. Ők meg is esküdtek valahol egyszerűen, ahol utólag tudtak – hát én azt tudtam, hogy összeházasodtak. Akkor már szedték össze a katonákat mindenfelől, és [Hódmező]Vásárhelyen gyűjtötték össze Szegedről azokat a zsidókat is, akiket besoroztak katonának, mert akkor még katonának sorozták be őket, csak később lett belőlük munkaszolgálatos [lásd: munkaszolgálat (musz)]. Ide kellett jönniük a laktanyába, és Bandi is jött, a nővére is itt volt elkészönni tőle. Az öcsém is ide volt gyűjtve, és mi is jöttünk, vittünk neki élelmet meg holmikat aktatáskában – mindenki vitt a saját családjának.

Fölszálltam Szegeden, a Rókus állomáson a vonatra, és amikor [Hódmező]Vásárhelyen leszálltunk, és mentünk a kaszárnya felé, egyszer csak megláttam Bandit – majdnem egymásnak mentünk. Észrevettem, én is őt, olyan piros lett, mint a paprika. De tán nem is köszöntünk, csak összenéztünk – rémes volt, nagyon rossz volt. De kibírtam.

Bandi anyjának volt két lánya is, azoknak is tönkretette a házasságát. A nagyobbik lányát hozzáerőltette egy [hódmező]vásárhelyi földbirtokos zsidóhoz (az egy nagyon buta ember volt), pedig a lány egy katonatisztbe volt szerelmes nagy szerelemmel. Az a katonatiszt is egy zsidó ember volt, és ki is tudta volna fizetni a kauciót, de a lányt hozzáadták ahhoz a földbirtokoshoz. Két gyönyörű szép lányuk született. Mikor jött a háború, egyikük már férjnél volt, és menekültek, bujdosnak Pesten, de megtalálták és elhurcolták őket. Odakerültek Terezínbe [lásd: Theresienstadt], ahol én voltam, de mire én odakerültem, már mind a két lány haldoklott, mert megkapták a flekktífuszt – és egymás után meghaltak. A szülők életben maradtak, és hazajöttek; [hódmező]vásárhelyiek voltak, én ismertem őket.

Miután én is [hódmező]vásárhelyi lettem, utólag tudtam meg, hogy a férjem nagyon jó barátságban volt velük. Akkor én már túlestem a sok csalódáson, és összebarátkoztunk ezzel a nővel. Mindenüket elvették, a házukat, mindent. Az anyja Szegeden, a másik lányánál élt, de beleőrült ebbe. A fiát, aki nekem udvarolt, elhurcolták Oroszországba, és soha nem jött haza, azt se tudták, hol halt meg.

Húszéves koromig a Polgár utcában laktunk, a fiatalságom legjavát ott töltöttem. 1932-ben költöztünk el onnan a Kárász utcába. Mindig bérelt lakásban laktunk. A Polgár utcában zsidó házigazdánk volt, de aztán egy Amerikából hazajött, gazdag cigány vette meg a házat, és ez a lakás, ami a mienk volt, kellett neki valami másra. Rendes volt, mert időben szólt, és apukám úgy intézte, hogy mire menni kellett, addigra kibérelte a Kárász utcai lakást. Ott laktunk a Kárász utca közepén – megvan az a ház most is –, egy régi házban, a második emeleten.

Régi típusú, gangos ház volt, nem volt ott lift. Alkóvos lakás volt, három szobás, de nem volt rendes fürdőszoba; hely volt rá, de nem volt eléggé korszerű a lakás. Egy szoba volt utcai, annak az egyik része volt a hálórész – az egy fallal volt elválasztva –, és volt egy nagy nappali. Előszoba nem volt, csak egy duplaajtós rész. Elég nagy, de olyan régi, ronda köves konyha volt, spejz is volt, meg volt egy olyan világos rész rendes mosdóval, de nem volt külön vízcsap, hanem kellett oda hordani melegvizet. A vécé kint volt a gangon; angolvécé volt külön kulccsal; minden lakásnak volt egy, csak kívül. De hál' Istennek, ott csak három évig laktunk, nem szerettünk ott lakni. Annak a lakásnak az volt az egyetlen előnye, hogy anyukám csak leszólt, hogy kész az ebéd, és csak föl kellett nézni, amikor ott korzóztunk, mert az a sétálóutca volt.

Akkor adtuk el a zongorát, mert csak el akartunk onnan menni, és akkor találta apukám azt a nagyon jó lakást az Attila utcában. Majdnem ott volt, ahol azelőtt laktunk; a zsidó templomot tőlünk lehetett látni. A Mars tér közel volt hozzánk, de nem a legvégén laktunk az Attila utcának, hanem ott, ahol most a Bartók Béla tér van – az a kis piactér volt, annak a sarkától a második ház volt a mienk. Megvan még a ház, sőt, már látogattam is a gyerekekkel, mutogattam, hogy hol laktunk.

Második emeleti lakás volt, az igaz, de terasz volt a gang felől, és kint lehetett étkezni, mert nagyon jó, széles volt az a rész, és a konyha volt mellette. Szép, nagy konyha volt, személyzeti szoba, spejz, nagyon jó előszoba, három nagyon szép szoba, parkettás, és rendes fürdőszoba. Ott

volt rendes vécé külön, nem a fürdőszobában – minden megvolt, ami kellett. A három szoba egybenyíló volt, de az előszobából is be lehetett menni. Nagy ebédlőnk volt, erkélyünk is volt, szóval nagyon-nagyon jó kis lakás volt. 1937-től hét évig laktunk ebben az Attila utcai lakásban, és onnan mentünk a gettóba.

1933-ban szereztem meg a gyors- és gépírástanári diplomámat, de akkor még nem lettem tanár. Megvolt az oklevél, de nem volt iskola, ahol tanítsak, és ahhoz, hogy iskolát alapítsak, nagyon sok pénz kellett volna, mert legalább negyven írógép kellett ahhoz. Az Orion Bőrgyárban lettem titkárnő, ez volt az első állásom, itt dolgoztam hat évig. Nagyon jó helyre kerültem mint gyors- és gépíró adminisztrátor, a titkárnője voltam a főnöknek. Ő is zsidó volt különben, akivel később nagyon jó barátságba kerültünk. Együtt csónakáztunk reggatóban, le is vagyunk fényképezve. Sőt, a főnököm még udvarolt is nekem, de én éreztem, hogy nem hozzám való. Nyolc-tíz évvel öregebb volt, de nagyon helyes volt, csak nem udvarlós típus, hanem olyan komoly ember. Én mindig zavarban voltam, hogy nem jól mondom, amit mondok, nehéz volt mindig a hangot megválogatni – hát csak főnököm volt. Pedig mindenki össze akart bennünket keverni, mert a családdal jóban voltam: az anyjával, a testvéreivel, ezek a barátnőim voltak. Aztán nagyon jó barátságban lettünk a főnökömmel, amikor férjhez mentem, a férjemet is megismerte. 1939-ben vesztettem el az állásomat, amikor a zsidótörvények kezdődtek [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Újságból tudtunk ezekről, ki volt írva az újságban, hogy a zsidókat, a vezető állásban lévőket meg másokat is, valamilyen kormányrendelet alapján az állásukból el kell küldeni, mert nem alkalmasak az állásuk betöltésére – egyszerűen elküldik, mert zsidók. A zsidótörvényekből három volt, a harmadik már majdnem nullára törölte minket.

Amikor hirtelen állás nélkül maradtam, próbáltam valahogy pénzt szerezni. Rokonaimnak volt kalapszalonya Szegeden, oda elmentem, és kitanultam a kalaposságot. Apukám unokatestvére volt ez a két nő, akik öreglányok voltak, és őnekik volt egy kalapszalonyjuk itt, Szegeden, a Tömörkény utcában; lehetett ott venni kész kalapokat, de alakítottak, készítettek is. Mi elég jóban voltunk velük, jártunk hozzájuk apukámmal. Ez egy művészcsalád volt, zeneszerző volt az egyik rokonuk. Ennek a két nőnek a műhelyében tanultam ki a kalaposszakmát, tudtam is egész jól, csak lassan ment, mert nem volt elég gyakorlatom, de azért le is vizsgáztam belőle.

Aztán fölmentem Pestre, és 1940-től 1942-ig ott dolgoztam mint „kalapos Mici” – szóval mint kalaposnő. Valamit értettem hozzá, de egy év alatt sokat nem tudtam megtanulni. 1939–40-ben a húgom már Pesten élt, és ő már akkor jól keresett itt. Már megvolt a ruhaszalonya, már a gavallérja is megvolt, de még nem volt férjnél. Ketten laktunk Ágival egy albérletben a Bazilika mögött, az Ó utca 6-ban, egy gazdag özvegy ügyvédné lakásában, az első emeleten. Elegáns helyeken dolgoztam; a belvárosban, a Váci utca 16-ban is voltam kalapossegédnő. Avval a kis tudásommal sajnos igen lassú voltam, és elég rosszul is fizettek. Onnan az Aranykéz utcába mentem, aztán a Régiposta utcába – ott volt egy nagyon kedves kalaposnő, elég sokáig dolgoztam nála. Akkor már belejöttem, jól tudtam csinálni a dolgokat. Jöttek mindig a színésznők kalapot próbálni – az tetszett a hiúságuknak. Én Lázár Máriának is csináltam kalapot, ő egy népszerű színésznő volt akkoriban [*Lázár Mária (1895–1983) – 1921 és 1944 között rendszeresen szerepelt a Vígszínházban, a Magyar Színházban stb. – A szerk.*].

A Régiposta utcai Dior Szalonban kerültem össze az egyik legkedvesebb barátnőmmel. Hárman-négyen voltunk ott a műhelyben kis kézilányok – mind ilyen képzettek, mint én. Ahogy ott

beszélgettünk, hát hallom, hogy az egyikük „őzve” beszél magyarul – kiderült, hogy [hódmező]vásárhelyi. Radó Adinak hívták, őneki sem volt semmilyen állása, hát feljött Pestre – tündér, aranyos lány volt. Ő is mosolygott, mikor kiderült, hogy én honnan jöttem, és így, ilyen véletlenül kezdődött a barátságunk. Ő se sokra vitte a kalapossággal, de nagyon jó barátok lettünk – a mai napig is, csak ő már sajnos elkerült ebből a világból.

De a többiekkel is összebarátkoztam, Pesten is sok barátnőm volt. Az Astoriába jártunk sokat táncolni. Az nagyon jó hely volt akkor, délutánonként mindig volt zene, és a barátnőimmal mindig odamentünk olyan hat óra körül, és ott voltunk nyolcig-kilencig.

Aztán Adi is otthagyta a műhelyt, és később én is; mindketten Szegedre jöttünk. De akkor én már mást csináltam, mert rájöttem, hogy a kalaposság nem nekem való, ezzel nem jól keresek. Viszont ragyogóan gépeltem – hát én zongoráztam kilenc évig, a kezem nagyon könnyű volt mindig –, és így lettem „taxi-gépíró”. Órabérben dolgoztam, disszertációt, német nyelvű levelezést is vállaltam. Egyik ügyfél ajánlott a másiknak, sokan jöttek hozzám; volt, aki írásban elhozta a gépelnivalót, volt, aki autóval jött értem. Olyan jól ment ez a „taxi-gépelés”, olyan forgalmam volt, hogy többet kerestem, mint előtte, mikor még állásban voltam – és ez tartott egy évig.

Pick Jenő mellett is voltam, ő nagyon jó ember volt. Az édesapja, Pick Márk csinálta ezt a nagy üzemet – ahol különleges szalámikat is készítettek –, és ő aztán továbbvitte [lásd: Pick család]. A felesége egy gazdag osztrák nő volt, született két lánya meg egy fia, azok helyes, nagyon jól nevelt gyerekek voltak. Pick Jenő apukámmal együtt járt elemibe, de ők később nem is találkoztak. Hivatalosan tudta, hogy apukám csemegekereskedő volt, mert árulta a Pick-szalámit, de úgy barátilag semmi nem volt köztük. Jópofa, bogaras öregúr volt, de velem mindig nagyon aranyos volt, mindennel elhalmozott, és ragyogóan megfizetett. Nem engedett haza ebédelni, hanem a szakácsának meghagyta, hogy nekem ott adjanak ebédet – de micsoda ebédeket! Torta, zöldség... minden volt benne, nem is bírtam azt mind megenni. És különleges szalámit küldött a családnak, hát az valami isteni finom volt. Annyira szeretett engem meg a munkámat is, hogy egyszer, amikor megjött Pestről, elküldte az inasát a kocsival este kilenckor, hogy menjek be, mert sürgős német levelezés van, le akarja diktálni. Libériás kocsis jött értem, tele pitykegombokkal, mint a mesében. Anyukám mondta, hogy ne menjek, és hallgattam rá – hát egy öregember! Üzentem neki, hogy ne haragudjon, már éppen lefekvésre készülök, majd inkább holnap reggel korán megjelenek, és elintézzük – és nem is haragudott, megértette. De azért ez borzasztóan imponált nekem, szinte a mesében voltam.

Dolgoztam a rabbisági hivatalban is társadalmi munkában, mielőtt a gettóba kerültünk. Nagy könyvek voltak ott, amikbe bele voltak írva a zsidók, és én állítottam ki a papírokat, mert mindenkinek igazolnia kellett, hogy mióta magyar [*állampolgár*], hol halt meg az apja, az anyja. Amikor kezdődött ez a sokféle zsidótörvény, és szortírozták a zsidókat, voltak, akik azt mondták, hogy az ő családjuk már nagyon régóta Magyarországon lakik, nekik joguk van Magyarországhoz. Ezért kellett megnézni; a rabbisági hivatalban az anyakönyvekbe bele voltak írva, akik itt, Szegeden születtek [lásd: honosság igazolása]. Ott volt a nevük, és mellette oda volt írva a zsidó nevük. Én is be voltam írva, így tudtam meg a héber nevemet.

Amikor Hitler odaajándékozta pár évre a magyaroknak Erdélyt [lásd: második bécsi döntés], és ott magyar világ volt, akkor én voltam a székely vasúton egész a „háromszög megyéig”, vagyis a legvégsőig, ahol a székely körvasút véget ér [*A Székelyföld későn jutott vasúthoz. Csak*

Marosvásárhelyre vezetett egy 1871-ben épült szárnyvonal az Erdélyt átszelő „Magyar Keleti Vasút” törzsvonalából kiágazva. Székelyudvarhelyhez 1888-ban építettek helyiérdekű szárnyvonalat. 1895-ben törvény született a székely vasutak kiépítésére. Ennek hatására egészítették ki a meglévő vonalszakaszokat. A körvasút csak 1907-ben érte el Gyergyószentmiklóst, és két évvel később zárult be a „kör” Szászrégennél, és épült ki a teljes „székely körvasút” (Brassó–Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Gyergyószentmiklós–Marosvásárhely) mint „másodrendű fővonal”. (Kolozsvárt – és ezen keresztül Budapestet – azonban továbbra is csak kerülővel lehetett elérni. – A szerk.]. Ott, Székelyföldön voltak rokonaim sokan, mert anyukám családja onnan került Békéscsabára – akkor ismertem meg a rokonaim egy részét. Annak a nagynénimnek, akivel mentem, a férje anyukám bátyja volt, és ő elvitt engem, hogy én is megismerhessem a rokonságot – és én nagy örömmel mentem.

Mindig a Maros mentén ment ez a székely vasút. Kicsi volt a Maros, még fürödtem is benne – olyan tiszta volt, hogy még a kavicsot is lehetett látni. Aradon lakott egy rokon orvos, az unokatestvére volt anyukámnak. Sebészorvos volt, náluk is voltam. Pankota is nagyon közel van Aradhoz, meg Világos, ahol a fegyverletétel volt, azt is láttam. Rengeteg helyen voltam, majdnem mindent érintettünk, ahogy a vonattal mentünk. Kézdivásárhely [Város volt az egykori Háromszék vm.-ben, ekkor tájt kb. 5000 lakossal. – A szerk.] már Sepsiszentgyörgyön is túl van, ott is volt rokon, ott is voltunk pár napig. Anyukám unokatestvére volt talán a férfi, de nem vagyok benne biztos. Anyukám sógornőivel mentem, és lehet, hogy azoknak volt a rokona, szóval lehet, hogy távolibb rokon volt. Kézdivásárhelyen lakott ez a házaspár, a férfi ügyvéd volt. Egy leányuk volt, olyan tizennégy éves, középiskolásféle, az eljött velem sétálni, és megmutatta a székely kapukat [A székely kapu a legapróbb elemében is fából készült, faragásokkal, festéssel és feliratokkal díszített kapuféle. Két részből, kiskapuból és nagykapuból áll, amelyeket általában közös szemöldökgerenda fog össze a szénásszekerekhez mért magasságban, és közös tetővel vannak ellátva (fedeles nagykapu), de van olyan típus is, amelyen csak a kiskapu fölött van fedél. Itt van a galambdúc, amelyet csúcsban záródó tető fed. Nemigen látni két egyforma székely kaput, egyéniségüket a díszítésük adja meg. – A szerk.]. Volt egy kis családi házuk, már rég ott éltek.

Kézdivásárhely fele mentünk, aztán érintettük később Szovátát, de ott nem álltunk meg. Sepsiszentgyörgyön megálltunk, az elég fontos csomópont. Az nagyon jó diákváros, nagyon sok diák élt ottan. Ott nem laktak rokonok, onnan még tovább mentünk. Voltam Csíkszeredán: nagyon szép strandjuk volt, de nagyon hideg város az, meg is fáztam kicsit, mert nem voltam szokva a sok hidegséghez. Fenyők voltak a strandfürdő medence körül, olyan hideg volt. Ott is voltunk egy kicsit – de ott rokonra nem emlékszem –, és akkor mentünk tovább a vonattal az Olt folyón fölül. A Békás-szorost is láttam, olyan magasan ment a vonat Szováta fele, de ott nem álltunk meg. Ez nagyon szép hegyes rész volt, a tanyákon birkákat is láttunk. Ugye, ott hónapokig bent vannak a hegyekben a magyarok is meg az oláhok is a birkákkal, ott élnek, ott legeltetnek. Elképzeltem, milyen jó lenne fölmenni ide, de az olyan magas hegyorom, hogy nem lehetett.

Palotailván is voltak rokonok, és ott volt egy tanya [Palotailva – Maros-Torda vm.-ben lévő kis falu volt a Maros folyó mentén (1910-ben 1600 főnyi lakossal). Volt egy gőzfűrésztelepe. – A szerk.]. Falecsúsztató meg fatelepek voltak ott. Avval foglalkozott a lakosság, hogy a károsodott fákat kiirtották, facsúsztató tutajon a vízen lecsúsztatták, és azután földolgozták. Ezt csinálták a rokonok is: tanyájuk volt, és faúsztató volt mellettük, a Marosnak egy olyan része, ahol le tudták lökdösni ezeket a hosszú ágakat. Anyukám férfitestvérei feleségeinek voltak ezek a rokonai. Emlékszem a

névre: Ellmann-nak hívták őket. Nem tudom, ebből a Maros menti rokonságból volt-e, aki túlélte a háborút, hát ezeket nem tudtam megkeresni már, mind eltűntek.

Pontosan nem tudom, mennyi, de nagyon sok zsidó volt Szegeden [Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Szegeden 4161 zsidó élt, a város lakosságának 3%-a. – A szerk.]. Főleg neológ zsidóság volt, ortodox kevés, az Makón volt. Csongrád megyében, azt lehet mondani, Makón volt a legtöbb ortodox. Nem szerették a neológ és a nem neológ zsidók egymást. Én sem kedveltem őket; a makói zsidók pajeszosak voltak, meg erősebben voltak fanatikusok, de nem nagyon ismertem őket. Szegeden volt egy kisebb templom, oda jártak ezek a fanatikusok, az ortodoxok. Az most is megvan. Ugyanott van, ahol a nagytemplom, csak az a másik sarkán egy egyszerű kis szürke épület, ki van téve egy emléktábla rajta, hogy ez volt a kistemplom. Télen, amikor nagy hideg volt, akkor ott volt az istentisztelet, nemcsak az ortodox, hanem a rendes is. 1879-ben Szegeden nagy árvíz volt, és annak a vonala megvan, jelezve van, hogy meddig lepte el a víz a kistemplomot.

Szeged tele volt neológ zsidósággal, az a modern zsidóság, akik nem voltak nagyon jó kapcsolatban az ortodoxokkal, akik magukban voltak sajnos. Én megértem ezeket az ortodoxokat, van valami igazuk. Az a fölfogásuk, hogy ők azért vannak, és azért nagyon fontosak, mert ők azok, akik meg akarják és meg is tudják védeni a zsidóságot, hogy megmaradjon, ne pusztuljon ki a földről. Ez elvileg elképzelhető, nagyon szépen hangzik, de minek kell ez? Hogy a zsidóságot mindig bántsák, mindig legyen a baj? Hát nem kell ez, mert ebből mindig baj lesz. Elvileg nagyon szép, amit akarnak, de hát azt nem lehet úgy szortírozni, hogy mindig maradjon egy kevés – mint egy múzeumban –, hogy az elmesélje, hogy valamikor, Dávid meg Saul korában a zsidóság milyen nagy volt. Hát egészen más volt minden akkor, azt nem lehet felújítani. Végeredményben én megértem, hogy ez milyen szép így elgondolva, de ha arra gondolok, hogy az egész Ótestamentum teli van háborúval... De hogy tulajdonképpen miért mindig a zsidó népet bántják, azt nem lehet megérteni. Persze a zsidó népnek is vannak hibái: gőgösek – ezt az egyet lehet rá mondani, hogy sok gőg van bennük –, és büszkéek arra, hogy kiválasztott nép. Van ilyen rész is, én ezt is megértem, és azt is, hogy másik részről meg egy példakép, mert a zsidó egy tehetséges nép, és nagyon mélyről jön a kultúrája. Ez mind nagyon szép, de miért kell ezt ilyen keservesre állítani? Akkor csak valamit elkövetett a zsidóság valamikor, hogy ide jutott, hogy így el van átkozva. Mert ez is igaz, hogy elátkozott, mert mindig bántják őket, ha kell, ha nem.

Én nem szerettem sohasem Makót, mert az a szellem uralkodott, hogy a makóiak nagyon fanatikusak és nem barátkoznak – de nemcsak a neológokkal nem, hanem senkivel. Az ortodox, az nagyon büszke, az így néz, ilyen gőgösen, és ő olyan fanatikus. Ezt is megértem, de nem szabad így nézni, mert akkor a világ megáll. Hát jól van, meg akarják őrizni, hogy megmaradjon a zsidó... de nem lehetne ezt másképp megőrizni, hogy ne kelljen mindig sok embernek ezért szenvedni? Hát ezt valahogy csak meg lehetne oldani. Ezt kéne megoldani!

Szeged kasztrendszerű város volt, nem olyan, mint [Hódmező]Vásárhely. [Hódmező]Vásárhelyen nem volt kasztrendszer, ez egy kisgazda, középparaszti város; mindig mindenkinek megvolt a kis családi háza, a kis kertje, meg disznó... minden, ami kellett. Ez a parasztság, aki itt élt, kedvelte a zsidóságot – nagyon jól megértették egymást: összejártak, nagyon jól voltak, nem volt semmi baj. A [hódmező]vásárhelyi parasztság most is ilyen – nagyon megismertem őket a rengeteg tanítványomon keresztül –, egyszerű emberek, de megvan a természetes eszük, rafináltak, amilyen a zsidó is tud lenni, és nagyon jól kijönnek a zsidókkal. Szegeden ez nem ment, és most sem megy,

mert olyan szellem uralkodik ott: a gőg – ez nem volt barátkozós város. Szeged nagyváros, százhuszezer lakosa volt már a háború előtt is [1930-ban már több mint 135 000 lakosa volt Szegednek. – A szerk.]. Elég nagy katonaság volt ott, és a katonatiszti társaság kasztszerűen élt, nem nagyon fogadott be másokat, különösen zsidókat nem. Nem is ismerték őket, de a látszatát is el akarták kerülni, hogy zsidókkal barátkoznak. Félték azok a tisztek, mert Szeged tele volt antiszemizmussal, nagyon antiszemita város volt – most is az. De nemcsak a katonatisztek, az egyetemi tanárok se barátkoztak a zsidósággal, nem volt zsidó egyetemi tanár, egyről sem tudok – igaz, hogy a numerus clausus is akkor volt bevezetve. A katonatiszt társaság meg az egyetemi tanárok köre olyan önmagába záruló volt.

A művészek köre nyitottabb volt, oda tudott a leginkább bekapcsolódni a zsidóság. Ha volt valamilyen kulturális esemény – koncert vagy színház –, a zsidóság mindig ott volt, mindig szerepelt. Fricsay Ferenc katonatiszt és katonazenekar vezető volt az 1920-as években Szegeden. Zsidó felesége volt, és született egy gyerekük, ifjabb Fricsay Ferenc, aki nagyon ismert, népszerű karmester lett [Fricsay Ferenc (1914–1963) – karmester. A Zeneakadémián tanult, többek között Bartók Bélától, Kodály Zoltántól, Weiner Leótól és Dohnányi Ernőtől. Hivatásos karmesteri pályafutását Szegeden kezdte 1934-ben mint a szegedi 9. honvéd gyalogezred zenekarának karmestere. 1934–1944 között a Szegedi Opera és a Filharmonikus Zenekar vezetője, 1945-től az Operaház karnagya és a Filharmoniai Társaság zenekarának vezetője volt. A német megszállás alatt bujkálni kényszerült, majd emigrált, Berlinben, Münchenben és Houstonban volt vezető karmester. – A szerk.]. Amikor az apja megöregedett, ő vette át a katonazenekar vezetését, de a színházban is sokszor vezényelt. Mikor Gyurkovics Mária Szegeden a Rigolettóban debütált, azt az előadást is Fricsay dirigálta. Ez a kis Fricsay bűbájos ember volt, imádták Szegeden. Nem tudta mindenki, hogy az anyukája zsidó, nem volt ez nyilvános, de azért suttozták mindenfelé. De nem bántották őt ezért, a művészeket nem bántották. A kis Fricsay nem volt gazdag, ő csak tekintély volt, de nem volt pénze. Élt egy nagyon gazdag földbirtokos család Szegeden, és volt egy lányuk, aki kissé ugyan molett volt, de szép arca volt meg sok pénze és sok földje. A családja pártfogásába vette Fricsayt – valósággal elvették férjül. Akkor már közeledett a háború, a zsidók körül szorult a hurok, és a közszereplő emberek hamarabb tudják meg a bajokat. Úgyhogy Fricsay elvette ezt a lányt feleségül, és el tudtak menekülni Svájcba. Amikor még nőtlen volt, sokat járt bálókba. Egyszer, egy farsangi időszakban jelmezbál volt a Fészek Klubban. Én velencei nőnek öltöztem, és a kis Fricsay is ott volt, még udvarolt is nekem – én olyan boldog voltam, amikor találkoztunk! Szegeden a Tisza-part felé van a Fészek Klub. Művészeti események meg különböző rendezvények, előadások voltak ott: estélyek, vacsorák és utána tánc. Meghívóval lehetett odamenni, én diákokkal jártam oda. Nagyon finom, rendes emberek voltak a Fészek Klubban: művészek, sportolók – a legjobb társaság. Nem zsidó klub volt, de tele volt zsidókkal. Tagdíjat kellett fizetni (ez volt a legdrágább klub), és volt jótékonyági alapja abból, ami a tagdíjakból meg a rendezvények belépti díjaiból befolyt.

A neológ zsidók között rengeteg volt az értelmiségi: orvosok voltak, jogászok, kereskedők is nagyon sok. A tanárok között is voltak zsidók, de főleg orvosi körökben – a legjobb orvosok között nagyon sok zsidó volt. Persze voltak zsidó művészek is. Volt egy nagyon jó zsidó kántor, akit úgy hívtak, hogy Lamberg [Lamberg Mór volt a főkántor. Elpusztult a holokauszt során. – A szerk.], ismertem őt személyesen. A szegedi zsidó kántor volt az 1930-as években, ott van a festményen most is a hitközség nagytermében; amikor az öcsém temetésén ott voltam, láttam. Annak a leánya

gyönyörű színésznő volt, operaénekes. Volt Szegednek külön operatársulata, és ez a Lamberg Rózsi végig ott szerepelt – a „Rigolettó”-ban ő volt Gilda, én vele is láttam. Ő is el volt fogadva a művészetéért [*Lamberg Rózsa a szegedi zsinagóga orgonistája, operaénekes, majd később korrepetitor. Ő volt az első zsidó operaénekesnő a szegedi operában, aki Gilda szerepét énekelhette. – A szerk.*]. De még katonatiszt is volt zsidó; egy vagy kettő volt, nem sok, de azokról tudtunk. Persze, mikor jött a háborús törvény, abban a pillanatban kitették, leszerelték őket [lásd: munkaszolgálat (musz)]. De volt pár család, ami kimondottan zsidó család volt, és katonatiszt volt a papa.

A privát életben általában nem érintkeztek olyan szorosan a keresztény vallásúak a zsidókkal – az ritka volt, hacsak nem voltak szomszédok. De nemcsak azért, mert a keresztények nem fogadták be őket, hanem a zsidók nem is akarták. Annyira tartózkodónak, óvatosnak kellett lenni: sose lehetett tudni, hogy valami kellemetlen helyzet nem alakul-e ki, nem lehetett tudni, kiben mi lakozik.

Voltak Szegeden antiszemita megnyilvánulások, de nem mindegyik volt komoly. Akadtak, akik ilyen természetűek voltak, és gyűlöltek, de ez aztán ellaposodott. Ebben az időszakban volt olyan, hogy valahol összeeszesztek, és lezsidózta egyik a másikat – éttermekben vagy másutt –, de hát azt nem figyeltük, nem vettük olyan komolyan, és aki óvatos volt, nem ment ilyen környezetbe.

De nem mindenki volt gyűlölködő. Volt egy Shvoy nevű magas rangú katonatiszt, akinek most megjelent egy könyve is; megvettem, de nem olvastam még végig az egészet. Neki csupa zsidó barátai voltak, ő nagyon zsidóbarát volt. Dandárparancsnok volt Szegeden, és nagyon művészetkedvelő ember. Elvett egy gazdag lányt feleségül, és kicsit bohém típus volt, de mindenki ismerte, és nagyon rendes volt, ő nem volt ilyen gazember [*Vitéz dr. Shvoy Kálmán (1881–1971) – altábornagy, országgyűlési képviselő. 1930–1934 között a szegedi V. vegyesdandár parancsnoka. Az erősödő antiszemitizmus közepette kivételes példáját mutatta az emberi tartásnak és tisztességnek, amikor 1933-ban Frenkel Jenő rabbi társaságában a szegedi zsidó temetőben fölavatta az I. világháború frontjain elesett szegedi zsidó hősök emlékművét, és megemlékező beszédében a felekezeti béke fontosságát hangsúlyozta. Shvoy Kálmánt a következő esztendőben nyugdíjazták. Ezután bekapcsolódott a politikai életbe mint Szeged országgyűlési képviselője és a kormánypárt Véderőbizottságának elnöke. Gömbös halála után szembefordult a kormánypárttal, a „fajvédő” és nyilas irányzatokkal egyaránt. A háború végén a nyilas hatóságok internálták, csak 1945 áprilisában tért vissza Szegedre, ahol haláláig élt. – A szerk.*].

Az egyetemistáknak volt egy antiszemita csoportja Szegeden. Ébredők Egyesülete vagy valami ilyen nevű volt [lásd: Ébredő Magyarok Egyesülete]. „Ébredj magyar!” – mert arra kellett nekik ébredni, hogy a zsidóság itten csak útban van. Ezek megjelentek a Korzón, és ott kiabáltak, énekeltek sok csúnya dolgot, hogy „Erger, Berger, Sósberger, minden zsidó gazember”. Ezt ordították, így mentek végig a Kárász utcán, a Széchenyi tértől egészen a Dugonics térig. Senki nem mert rájuk szólni, mert a keresztény félt; nem azért, mintha utálta volna azt a zsidót, csak attól félt, hogy neki baja lesz, ha szól. Voltak olyan csoportok, akik figyelték ezt, és kellemetlenkedtek azoknak, akikről azt gondolták, hogy zsidókkal barátkoznak.

Az én apukám nem félt, az csuda volt. Akkor éppen volt egy időszak, hogy három évig a Kárász utcában laktunk, és apukám köztük jött-ment. Nem szólt egy szót sem, de olyan mérges volt rájuk...! Az ablakunk a korzó részre nyílt, és egyszer meghallottuk megint, ahogy ezek mondták a

magukét. Nagyon sok ember volt az utcán, volt, aki majd' elájult ettől – akár zsidó volt, akár nem –, és volt, aki nem. És akkor apukám kikiabált az ablakon, hogy szégyelljék magukat, hát micsoda viselkedés ez? És még ki is köpött. Leszidta őket, ilyen naiv volt. Ezek fölnéztek, és be akartak jönni a házba, a kapu meg nyitva volt. Láttuk, ahogy morajlanak, zajonganak, és jönnek a kapu fele. És akkor mindjárt szóltunk, és a házmester bezárta a kaput – nem tudtak bejönni. Egy későbbi alkalommal csak bejött valaki az egyetemisták közül, és kereste apukámat, de ő akkor nem volt otthon. Mondták, keresik azt, aki kiköpött, mert őket az izgatta. És akkor mondtuk, hogy nincs is itt, nem tudjuk... de tényleg nem volt otthon szerencsére, és nem tudták megtalálni. Aztán többet nem jöttek. Úgy bántott bennünket, de apukám ilyen naiv volt, nem is tudta fölfogni, hogy ilyen nem szabad csinálni. Aztán ő el is feledkezett erről, nem foglalkozott evvel.

Horthy nem volt rossz ember, de nem is volt jó: közömbös volt és gyáva. Félt a németektől, mert ők se nagyon szerették őt. Csak megjátszotta magát, és igazodott, mert tartott tőlük, de alapjában véve nem volt antiszemita. Aki igazi antiszemita volt, az Gömbös Gyula meg Bethlen István; útban volt nekik az a sok gazdag zsidó. Erről még vicc is volt, hogy az országot két nő tette tönkre, az egyik Böske, a másik pedig Lenke. És akkor kérdeztük, hogy na, miért? Hát Göm-böske és Beth-lenke.

1944-ben én voltam csak otthon édesapámmal Szegeden: édesanyám már az előző évben meghalt, az öcsém Borban volt, a húgom bujdosott Budapesten. Akkor az Attila utca 16. szám alatt laktunk, az volt az utolsó lakásunk, ahonnan el kellett mennünk, mikor gettót csináltak Szegeden. Szegedre váratlanul jöttek be a németek. Volt egy nagyon helyes, nem is zsidó udvarlóm, tanárjelölt volt az is, mi nagyon jóban voltunk. Sétáltunk estefelé egy vasárnapon, és láttuk, hogy a Dandárparancsnokság Tisza Lajos körúti irodáiban milyen világos van – koratavas volt, március körül, és ilyenkor még hamarabb van sötét estefelé –, láttuk, hogy mindenki bent van, és készül valamire. Ez egy rossz belső érzés volt, valamit az ember ebből már sejtett. Másnap, hétfőn délelőtt fölmentem egy barátnőmhöz (ő is zsidó volt), és elmeséltem, hogy láttam valamit, és az olyan gyanús volt. Ők ott laktak a Kárász utca közepén, szép utcai lakásuk volt, Rossmann-háznak hívták azt a házat. És akkor egyszer csak hallottuk, hogy valami különös, nagyobb zaj van. Kinéztünk az ablakon – volt olyan tizenegy óra körül délelőtt –, és látjuk, hogy a sétálóutca közepén délről, Szabadka felől énekelve és elegánsan, katonásan vonulnak be a németek. Mint akik meg vannak híva, vigyori pofával, teljes fegyverzetben, simán beszéltek, még énekeltek is, vagy mondtak valami jelszavakat.

Mi összenéztünk, mondtam, „Úristen! – nézd, milyen hosszú sorban jönnek!”. Jöttek be szép mennyiséggel, beszéltek, mintha csak korzózni jöttek volna. Mondtam a barátnőmnek, te jó isten, hát nem is tudok átmenni a másik oldalra! – az Attila utcában laktam, hát hogy megyek oda? Valahogy akkor szépen, gyorsan elkészöntem, és mikor lementem, láttam, hogy némelyik buta járókelő vigyorgott rájuk, még integettek is. Ott sok üzlet van, és a járókelők, akik ott sétáltak, a sok buta magyar, az nem értette, hogy ezek itt mit akarnak. Csak mi értettük – mert nekünk volt egy külön érzékünk ahhoz –, hogy te Jóisten, ketrecbe kerültünk.

A németek a Tisza Szállóig mentek, azt osztották ki nekik központi irodának. Annak nagy szálló része van, nagy koncertterme van, nagyon sok ember elfér ott. Odamentek, a vezető mindjárt lefoglalt egy szobát irodának, és olyan magyarokat keresett, akik ismerik a szegedieket, tudják, ki a jobb módú, ki zsidó, ki van valamilyen pozícióban – úgyhogy ha valaki bosszút akart állni egy

másik magyaron vagy zsidón, az megtehetette. A németek azt mondták, hogy a vezetőségből keresnek embereket, mert tárgyalni akarnak. Elsősorban a zsidóságot figyelték, de nem csak azt. Nem mondták meg nyíltan, drasztikusan, hogy mit akarnak, csak hogy a vezető személyeket keresik, velük akarnak tárgyalni – a magyarok meg elég buták voltak, mert elhitték. A németek összeírták a neveket, és ment együtt a magyar meg a német a papírral ezekért az emberekért (a magyar mutatta meg, hol van ezeknek a lakása), hogy fogja a kis batyuját, menjen velük oda, a Tisza Szállóba. Aki tekintélyes zsidó volt – ügyvédek, idősebb emberek –, vagy nem zsidó, de filozemita, azt bevitték oda, ott aztán lefogták őket, és azt csinálhattak velük, amit akartak – nem jött vissza egyik se. Így ment el nekem több ismerősöm is. Mihozzánk szerencsére nem jöttek, apukám egy kis ügynök volt, nem volt olyan jelentős személy. Azt vitték el, aki jómódú volt, aki valamilyen tekintély volt. Ez az iroda elég sokáig, napokig működött – hát Szeged nagy város, akkor volt száznegyvenezer lakosa.

Jöttek ám a teherautók gyönyörű festményekkel tele – mindet a gazdagabb zsidóktól szedték össze a németek. Bementek a megadott címekre, és vitték – rengeteget elvittek, és nemcsak Szegeden, másutt is. Az ezüstöt is be kellett szolgáltatni; volt ezüst gyertyatartónk, azt is odaadtuk. Adtak egy papírfecnit, amire rá volt valami firkálva, semmi más. Régen nem a kristály meg a porcelán volt csak, hanem a családban ezüstöt, fémet használtak, ez volt a szokás: ezüst cukortartó, ezüst tányér... Amikor ünnep volt, amikor anyukám csinálta a finom kalácsot, arra volt rátéve a sütemény.

Volt egy ház, amit gettónak kineveztek, ott mi két napig voltunk, nem tovább. A gettó a templom közelében, egy sarokkal odébb volt, mint ahol mi laktunk; tán két ház volt vagy három, oda zsúfoltak be minket. Az Attila utcában volt a gettó egyik oldala, a másik oldala meg a Lőw Lipót utca volt, pontosan az öreg rabbi utcája. Amikor kiküldtek bennünket a lakásból, és be kellett menni a gettóba, a hitközségben kellett gyülekezni. Mindenkinek volt egy kis csomagja – amivel a pincébe is jártunk, amikor légiriadó volt – meg egy másik, amibe beraktuk a fontosabb dolgainkat. Azt mondták, a templomba szabad valamit bevinni, volt annyi idő még... Egy kis ládába raktam be pár iratot, pár fényképet meg ami hirtelen eszembe jutott. Nem ruhát meg cipőt, azt otthagytam mindet, hanem iratokat, könyveket és főleg képeket. Zsineggel bekötöttük, és bevittük a templomba; hátul, az oltár mögött van egy raktárféle, oda lehetett vinni a ládákat. A templom „asylum” latinul, egy „védőhely”, és valóban, oda nem lőttek szerencsére; a sok ablak össze volt törve, de a nagytemplom nem sérült különösebben. Amikor hazajöttünk egy jó évvel később, mindenki megtalálta ott az ő batyuját. Ennek köszönhetem, hogy annyi szép emlékem maradt.

A gettóból a téglagyárba tereltek minket, az közel van a Rókus Állomáshoz. Van a téglagyárnak egy zárt területe, ahol a téglákat szárították, meg ahol irodák voltak, az direkt azért volt kiürítve, hogy a gettóból odavigyék Szeged zsidóságát. A környékbeli zsidók is oda lettek tuszkolva, akiket [Kiskun]Dorozsmáról, kisebb helyekről szedtek össze. [Hódmező]Vásárhelyen sem volt gettó, itt a templomudvarban tartogatták a zsidókat, amíg elhozták őket Szegedre [A német megszállást követően „a város vezetősége nem volt hajlandó elkülönített gettóba kényszeríteni őket. Megengedték nekik, hogy június 16-ig a lakásukban maradjanak, amikor a területi zsidótlanítási egység utasítására a helyi zsinagógába parancsolták őket, ahol elvették tőlük értéktárgyaikat. Június 19-én Szegedre vitték őket bevagonírozásra” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, II, 48. oldal).]. A [hódmező]vásárhelyiek között sok vegyes házaspár volt, mert az itteni zsidóság nagyon jól együtt volt

a nem zsidókkal, a reformátusokkal. Rengeteg keresztény asszony volt, aki elment az urával – Szegeden is volt olyan, de itt főleg nagyon sokat tudok –, sokan közülük vissza is jöttek, most is együtt vannak.

Sajnos mondhatom, hogy amikor Magyarországon voltunk összefogva a gettóban, amíg a vagonba nem tettek, addig nagyon csúnyán viselkedtek a magyarok. Ezek olyan primitív népek voltak: csendőr, rendőr, akik nem is értették, hogy mit csinálnak, azt hitték, mind gonosztevők vagyunk. Amikor gyúrtak be minket a vagonba, és nem fértünk, akkor nem nézték azt, hogy fiatal vagy nem, hátba vágta, hátulról löktek. Meg elvették a holmimat, a sok kedves apróságot, ami még emberi volt. „Minek az már magának?” – ilyeneket mondtak. Azt se tudták, miért vagyunk ott, össze kellett gyűjteni minket, be kellett hurcolni a vagonba minél kisebb csomaggal, hát elvették. Előtte még a hitközségbe is bejöttek, és mindenünket elszedték. Persze ezt hivatalosan nem tehették volna meg, de hát ki nézte azt akkor? – olyan gyorsan ment minden.

Szegeden beraktak minket a vagonba, körülbelül két-három napig ment a vonat, és akkor megérkeztünk Strasshofba, ott kidobtak bennünket. Az egy fogolytábor volt, egy elosztó hely, ott adták át bennünket a magyarok a németnek, és azok onnan hordták szét minket. Nem mondták meg, mi lesz velünk, hazudtak minden mást, de volt, aki csak megérezte, hogy ez nem jó. Feküdtem egy asztalon az egyik éjszaka. Volt ott egy [Hódmező]vásárhelyi házaspár, és ahogy hajnalban fölébredtem, láttam, hogy hánynak, már félaláltak voltak – öngyilkos lett mind a kettő: férj, feleség. Később Terezínben is láttam halottakat, de ott már nem lett öngyilkos senki, ott már nem kellett, mert elkapta a flekktyúsz, az már elég volt.

Strasshofban csupa magyarok voltak, akik Magyarországról jöttek a vagonnal. Itt a családokat nem választották szét, mint Auschwitzban, hanem mindig mondták is, hogy aki hozzátartozó, az jöjjön ide, legyenek együtt, menjenek együtt egy helyre. Én apukámmal voltam, és ott kerültem össze [Hódmező]vásárhelyiekkel, orvos családokkal. Azt mondták, az orvosok jelentkezzenek családotul, és a csoportokat úgy igyekeztek elosztani, hogy legyen köztük orvos is. A zsidóságot ezek az orvosok kezelték, nem a németek. Később a kórházban adtak egy szobát, ahová bemehetett az a fogoly zsidó orvos a családjával, és ha volt a zsidók közt beteg, ott kezelhette.

Én orvos családdal is mentem. A férfit úgy hívták, Ábrányi István, ő a feleségével és az édesanyjával volt, én meg az édesapámmal, és amikor mondták, hogy az orvosok a családjukkal együtt jelentkezzenek, én, mintha családtag lettem volna, úgy jelentkeztem, így voltunk öten egyben. Azt nem szabták meg, hogy ki kivel menjen, csak azt nézték, hova hány ember kell. Ábrányiék [Hódmező]vásárhelyiek voltak, őket már a háború előtt jól ismertem. Szeged és [Hódmező]Vásárhely közel van egymáshoz, és a [Hódmező]vásárhelyi zsidóságnak nagyon jó kapcsolata volt a szegedi zsidósággal. Rengetegen jártak innen a szegedi egyetemre, mert nagyon sok jó módú zsidó volt [Hódmező]Vásárhelyen. Ha Szegeden volt bál, akkor [Hódmező]Vásárhelyről jöttek át (sok zsidó fiatal volt ott), ha meg itt, [Hódmező]Vásárhelyen volt összejövetel, akkor mi jöttünk át Szegedről. Ezekkel az Ábrányiékkel is így ismerkedtünk össze. Ábrányi főorvos az édes testvéremnél is jobb volt, azzal nagyon szerettük egymást. A felesége még most is él, ő elég nehéz természetű volt, de különben nagyon jó barátnők voltunk. Pont tíz évvel fiatalabb nálam, most lesz a nyolcvanötödik születésnapja. Nagyon gazdagok voltak [Az Ábrányi házaspárról, a szolidaritásról, valamint arról, hogy milyen körülmények között láthatták el a Strasshofba deportált orvosok rászoruló sorstársaikat, lásd Földes Anna írását: „A szeretet parancsára (Ghisbertha nővér)” in

Megismételhetetlen találkozások, Európai Kulturális Füzetek, 20–21,

www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagya=20_21/2021_D03_Ghisberta.html. – A szerk.].

Strasshofban barakkok voltak, emeletes ágyakon aludtunk. Ebédre úgynevezett „dörgemüslit” [lásd: dörgemüze] adtak (vegyes zöldségnek mondták), amiben a penészes kenyérhéjtól kezdve a rohadt krumplihéjig minden volt. Vödörben volt ez főlhalmozva, és akinek volt csajkája vagy valami edénye, abba öntöttek a vödörből. Annyit ehettél belőle, amennyit akartál, de hát az olyan rossz volt, minden félig-meddig rohadt volt benne. Ha láttunk krumplit, ami nem volt rohadt, azt kiették – ez volt az ebéd. Reggelire meg úgynevezett „kreuter tee” volt kávé helyett – úgy nézett ki, mint a feketekávé, de nem az volt, csak valami sötét lé – és egy kicsi szelet kenyér, abból egyet adtak egynek.

A foglyok elosztása nem ment gyorsan, úgyhogy két-három hétig voltunk Strasshofban, de volt, aki egy hónapig is. Volt egy fegyver- vagy lőszergyár Bécs közelében, Wiener-Neustadtban, oda is sokan kerültek, másokat mezőgazdasági munkára vittek. Kapcsolatot tartottak a niederdonau vidékkel, ahol kisebb mezőgazdasági települések voltak, hogy tudják, hova hány ember kell. Május végén, június elején kerültünk Waidhofenbe. Strasshofból először Bécs északi pályaudvarára, a Nordbahnhofra szállítottak minket, és onnan mentünk tovább, de már nem vagonban, hanem rendes vonaton. Niederdonau erdős-dombos vidék; a kis falvakban fenyőfákat nevelnek, de van ott szőlővidék is. Waidhofen Ausztriában, Niederdonau felső részén van, azt a helyet, ahova minket vittek, úgy hívják: Waidhofen an der Thaya, mert több Waidhofen van a kisközségek között.

Az erdőgazdaságban dolgoztunk. „Vorsgarten” volt a neve annak a fenyőfával foglalkozó állami cégnek, ahol minket foglalkoztattak. A fenyőfák gondozása volt a munkánk – az első kis hajtásától kezdve a fa haláláig, kivágásáig. Nagyon szép munka volt, én ott ismertem meg az erdőt, hát az mindent megér – még az éhezést is jobban bírtuk. Nagyon jó levegő és nagy csend volt, a sok fenyőtű olyan volt, mint a puha szőnyeg. Nem nagy erdők voltak ezek, a fák közé besütött a nap, és még kis őzikéket is láttunk, ott ácsorogtak az erdő szélén, látták, hogy vannak itt emberek, de nem mentek el. Legfeljebb éhezünk, de jobb volt, mint egy gyár, mert a szabadban voltunk, csönd volt, olyan békésnek tűnt az egész. Igaz, hogy reggeltől estig három darab krumpli volt az egész ennivalónk, meg egy kis darab kenyeret kaptunk még, de az nagyon rossz volt. Rőzsét szedtünk, raktunk tüzet, és annak a parázsába raktuk a krumplit. Mindenkinek jelet kellett vágni a krumplijára, hogy tudja, melyik az övé – de mindig marakodtak a krumplin, mert a parázsban megpörkölődött a krumplihéj, és nem tudtak ráismerni a sajátjukra. Nekem háromszög volt a jelem.

Kora reggel mentünk dolgozni a fölászott földeken. Negyvenegyes bakancsom volt, azt kaptam, kapcával, papírral teletömtem, hogy ne fagyjon meg a lábam, de alig tudtam járni, olyan súlyos volt. Aztán találtam a szemétdombon nyári cipőféléket, azzal nagy sikerem volt, hogy két szandált is találtam. Nem voltak egyformák, kívül, fölül nem is hasonlítottak egymásra, de szerencsére egyik ballabas volt, a másik jobb – még zoknit is találtam hozzá.

A főnökünk, a séf egy kiszolgált osztrák katona volt, akit a háborúban már nem is lehetett használni, mert sánta volt – rásózták a zsidó családokat ezekre az osztrákokra a németek. Egyszerű ember volt, de nagyon rendes. Néha ordibált egy kicsit kötelességből (de nem bántott senkit), nehogy már észrevegyék, hogy ő nem csinál semmit – ott jöttek-mentek a német katonák, azok néha jöttek ellenőrizni. Volt egy barátnője, avval élt a közelben, egy úgynevezett uradalmi

kastélyban. Egy idős osztrák néni volt még ott velük. A séfen kívül nem volt őrség, ránk senki nem vigyázott, de megszökni semmi értelme nem volt, mert akárhova mentünk volna, mindenütt németek voltak – hova szöktünk volna?

Jóban voltam a séffel, sokat beszélgettünk. Én tudtam rendesen németül, mert már gyerekkorom óta tanultam a nyelvet, és ő mindig kérte, hogy meséljek – a vallásról is kérdezett, még a Purimot is elmondtam neki. Ő mindig mondta, hogy tudja jól, hogy mi nem vagyunk gonosztevők, ez csak egy politikai fogás – olyan együttérzéssel beszélt. A séf nekem mindent elhitt, még azt is, amit nem kellett volna, mert néha bizony füllentettem neki. Szerzett egyszer valahonnan egy szép katonasapkát, és tudta, hogy én kitanultam a kalaposságot, mert elmeséltem neki, hogy mit csináltam otthon, amikor elveszítettem az állásomat. Azt mondta, jaj, de jó, mert ő kapott valahonnan egy sapkát, de nagyon nagy neki, csináljak vele valamit, nyugodtan csinálhatom, nem kell addig kimennem dolgozni. Négy-öt napig varrtam – volt rajta vagy egy órányi munka, de elvacakoltam vele napokig. Jött mindig próbálni, isteni pofa volt!

Volt ott egy öreg osztrák néni – Trinko mamának hívtuk –, mikor nem ért rá a séf, ő mutatta, hogy a fenyőfával mit csináljunk, a szerszámokat hova rakjuk... Volt egy faház a közelben, ott voltak a szerszámok, oda le lehetett pakolni, meg volt ott vécé is. Ha esett, akkor is bemehettünk a házba. Trinko mama egyszerű paraszt néni volt, egyedül éldegélt a kis házacskájában a faluban, volt neki egy fiú unokája, az segített neki.

A szálláshelyünk közel volt oda, tíz percig se tartott odamenni. Mi a völgyben laktunk, ott építettünk fenyőfákból barakkokat magunknak. Amikor megérkeztünk, eleinte az uradalmi kastély melléképületében priccseken aludtunk elég rossz körülmények között; volt ott egy kis konyharész meg egy másik hodály is. A barakkoknak volt egy kis előtere és mindkét oldalon egy-egy szobája. A szobák egyik oldalán is nyolc emeletes ágy volt, és a másikon is – olyan nagy, teremszerű helyiség volt, harminc ember elfért benne. Három barakkot építettünk, olyan nyolcvan-kilencvenen voltunk. Volt egy kút a közelben, oda jártunk vízért. A közelben volt egy francia fogolykaszárnya is, az is Waidhofenhez tartozott, tele francia hadifoglyokkal – velük nagyon összebarátkoztunk. Ők is dolgoztak, de más munkájuk volt: az egyik a hentesüzletben dolgozott, a másokra lovat bízta...

Az osztrákok, az osztrák nép nagyon utálta Hitlert. Volt a faluban egy pap, és annak volt egy gazdasszonya. Ők mindig odajöttek, ahol láttak minket kis tizenöt-húszas csoportokban dolgozni, vagy este, amikor mentünk vissza, biztató jeleket mutogattak, és mindig mondták, hogy már itt tartanak, már ott tartanak az amerikaiak, csak reménykedjünk mi is, nemsokára vége lesz.

Néha a séf barátnőjével kellett nekem menni a boltba. Ott jeggyel vásároltak ők is, mert olyan kevés volt az ennivaló. Pár lépéssel mögötte kellett mennem, hogy lássák, hogy én vagyok neki a szolgája. És amíg ő vásárolt, fizetett, a falusiak mindig odasúgták nekem, hogy már mindjárt vége lesz ennek, és volt, aki odacsúsztatott a zsebembe egy kiflit. Olyan nagy volt a nadrágom, tele hosszú, nagy zsebbel, hogy az a sóskifli elsüllyedt, én meg féltem, hogy csak alul ki ne essen. Nem mindenkinek volt ilyen szerencséje, de a falusiak segítettek, senkit se bántottak.

Későbbi férjemmel, Zolival és a családjával – édesanyjával, két nővérével és az egyik nővére férjével – már Strasshofban, aztán Waidhofenben és később Theresienstadtban is együtt voltunk. A férjem édesanyjának hófehér haja volt, nagyon szép barna szeme – én már idősnek láttam. Waidhofenben egy barakkban voltunk, de csak párszor beszélgettünk, nem ismertem jobban. Zoli,

a fia járt mindig dolgozni, jó bőrkabátja volt, abban. El volt az is mindig zárkózva, ha volt egy kis ideje, mindig aludt, nem foglalkozott senkivel és semmivel.

Azt hiszem, ez akkoriban történt, amikor a főnök sapkájával vacakoltam, mert aznap én nem mentem dolgozni. Volt egy csajkám – ez volt az egyetlen edényünk, a csajka meg a fedele –, és volt egy kis krumplim. Mentem párszor dolgozni privát házakhoz, ha hívtak, ott kaptam krumplit. Meg egyszer Trinko mamánál kitakarítottam a kecskeólat (az borzasztó bűdös volt, de azért megcsináltam), és kaptam egy kis kenyeret. És még otthonról volt pirospaprikám, azt még Szegedről hoztam – hogy jutott ez eszembe? Még rántást is hoztam véletlenül Szegedről, mert bent készültünk az ebédre, amikor hirtelen bevagoníroztak bennünket, és annyi rántás volt, hogy belekapartam egy kis üvegbe, és elvittem magammal – az nagyon tápláló, avval aztán nagyon jóllaktunk.

Apukám kint volt dolgozni, és arra gondoltam, hű, de jó, hogy én most itthon vagyok, majd apukával, ha hazaér, milyen jó vacsoránk lesz – ki tudja, mióta nem ettünk. Eszembe jutott, hogy hát van nekem egy kis szalonnám is! – kaptam valamelyik társamtól, akinek olyan sok volt, hogy nem kellett neki –, sőt hagymám is van, mert azt meg kaptam a papéktól. Elvágtam a bicskámmal a szalonnát, beletettem a kis csajkámba a pirospaprikával együtt, a vöröshagymát, a krumplit megpucoltam, megmostam (víz volt a kútról), kockára vágtam, beleraktam azt is. Volt egy kis vaskályha a barakk közepén, elkezdtem szépen főzőgetni – fakanál, az nem volt, csak valami kanállal kapirgáltam –, és jó illata volt már, amikor észrevettem, hogy ez a szegény mama (Zoli anyukája) meg ott volt, ült ott csöndben. A priccnek az alja volt az övé, ott várta szegény mama, hogy majd jönnek a többiek. Az öregeket nem mindig vitette ki a séf dolgozni, ennyi emberség volt benne, hogy néha otthagya őket a barakkban, úgysem tudtak volna mit kezdeni velük. És akkor láttam, hogy ott ül szegény. Nem ismertem én őt azelőtt, nem is egész idő alatt laktunk együtt, talán csak pár hete – éppen csak köszöntöttük egymást, ha találkoztunk. Én éppen mondtam már magamban, hogy de jó, érzik már a jó szaga az ételnek – hát beleraktam mindent, ami volt, bár ekkora csajkába túl sok nem fért. Addig főztem, amíg jól megpuhult, megfőtt, aztán mikor már eltelt egy kis idő, nagyon jó illat volt. Ott bent nem volt más, csak ez a néni meg én. A néni ott ült a priccsen, és nézte nagyon a csajkát – olyan szomorú barna szemei voltak. És akkor mondtam magamban, te Jóisten, szegény mennyire éhes lehet! És olyan rossz érzésem is volt, hogy akármilyen kicsi ez az étel, csak ketten apukával együk? Kérdeztem tőle, van-e tányérja, kértem, hogy adja ide, és akkor én majd adok, kóstolja meg, én megkínálnám. Nézett rám, szégyellte magát, nem mondta, hogy nem fogadja el, de szégyellős volt nagyon, nem kért volna semmiképp. Én elkértem a tányérját, és akkor abba jó adagot adtam. Volt egy kis kenyerem, azt is odaadtam. És akkor elfogadta, megköszönte, és megette szépen, lassan – láttam, hogy jólesik neki.

A maradék krumplipaprikást félretettem valahova az én polcomra, letakartam, hogy mire jönnek, addigra legyen. Mikor már sötétedett, jöttek haza, jött apukám is. Mondtam neki, milyen szerencsések vagyunk, mert ezt itt kaptam, azt ott kaptam, és végre jó vacsoránk lesz – és meg is ettük. Neki meg jött a két lánya és a Zolika, a fia, és akkor elmondta a lányainak, hogy én őt megkínáltam, és még azt is mondta, hogyha vége lesz ennek a háborúnak, és valahogy túléljük, akkor ilyen kislány kell a Zolikának. Én ezt akkor nem hallottam, de később visszamondták. Ennyi volt, többet aztán nem beszéltünk róla, de tudom, hogy Zolinak is elmondták a nővérei később.

A férjem édesanyja meg a két nőtestvére előbb értek Terezínbe, mint mi, mert nem teljesen egyszerre vittek oda minket Waidhofenből, hanem csoportokban. Zoli már ott volt, és mikor megérkeztünk, mondta, hogy sajnos a mama nem bírta tovább, meghalt talán egy héttel előbb, és eltemették tömegsírba. Hetvenkilenc éves volt; ha bírta volna még csak két hétig, talán túléli, de hát idős volt, és nem bírta a szíve a flekktífuszt. Megvan az a tömegsír Theresienstadtban most is, körülötte csupa virág van, név nincs.

Waidhofenben mi mindent tudtunk, pedig nem volt rádiónk, de a séf is mondta meg mindenki, hogy az amerikaiak partra szálltak, Hitler beszorult, már vége, itt nem lesz győzelem. Olyan autóbuszok jöttek-mentek a közeli kisebb helyekről, amikre rá volt festve hatalmas betűkkel, felkiáltójellel, hogy „*Sieg oder Tod!*” – ez azt jelenti, hogy győzelem vagy halál. Tehát föl voltak készülve, hogyha nem sikerül, akkor meghalnak, és ezt mi is tudtuk. Tavasszal már nagyon szorult a hurok, közeledett a front, az amerikaiak. Április elején-közepén észrevettük, hogy küldözgetik jobbra-balra a népeket, és a németek is, akik addig ott voltak, elmentek, és jöttek helyettük mások. Aztán minket is összeszedtek, hogy most innen el kell mennünk, és akkor mentünk át Csehszlovákiába. Mondták, hogy pakoljuk össze a holminkat, innen el kell menni, ez a parancs jött fölülről.

Összepakoltunk mindent a barakkban szép fokozatosan, és kimentünk az állomásra a batyuinkkal. Éjjel kellett menni, hogy mindenki kint legyen, mire világos lesz. Rendes vonattal mentünk, fapadossal, volt, akinek még ülőhely is jutott. Ki lehetett látni az ablakon: tavasz volt, április, nagyon szép volt az a sok pipacs. Kísért minket valaki a vonaton, talán katonaruhában is volt, de hogy volt-e nála puská vagy nem, azt már nem tudom. Még világos volt, amikor megérkeztünk. A vonat nem állt meg, csak Terezínben, ahol leszálltunk. Már vártak minket, azok katonák voltak. Prágától hatvan kilométerre van ez a város – németül Theresienstadt, csehül Terezín a neve –, ez egy katonaváros és fogolyváros volt. Nagyon érdekesen volt építve: kaszárnyák voltak ott, de volt templom, ahol hangversenyt is tartottak, még üzlet is volt, és külön pénz is volt, direkt ennek a városnak. A kaszárnyák különböző német városok nevét viselték, én egy Drezda nevű kaszárnya első emeletén laktam. Rengeteg érték volt összepakolva a pincékben, amit innen-onnan elzárkmányoltak a németek. Ez eredetileg cseh város volt, de a németek uralkodtak itt akkor, a csehek is részben foglyok voltak.

Terezínbe a Nemzetközi Vöröskeresztől is jöttek látogatók. Hitler az ilyen helyeket mutogatta a nagyvilágnak, hogy lássák, milyen szépen ki van építve, milyen rendes körülmények között élnek a foglyok. De voltak olyan részek, hogy nem tudtuk, ott pince vagy mi van. Pincelejáratok voltak, és fölöttük füves, kertszerű rész volt, még fák is. De mindenki mondta, hogy ott rengeteg gázkamra van, amik be vannak alul építve, fölül meg fák és füves rész takarja. Szóval úgy volt megcsinálva, hogy azt nem lehetett látni, csak a németek tudták, hogy ott egy csomó embert el lehet pusztítani, ha szükséges, de erre nem került már sor, mert ez nem megy egy pillanat alatt. De láttam azt a tetőt – azt nem mutogatták, csak ilyen is volt [*Terezínben nem voltak gázkamrák, viszont ezt a legendát az álcázott gázkamrákról többen említik, föltehető, hogy a foglyok között valóban közzájón forogtak ilyen találgatások. – A szerk.*]. Jöttünk-mentünk, próbáltunk tájékozódni, de ez már csak egy-két hét volt, mert aztán mondták, hogy már nagyon közeledik az orosz hadsereg keletről, nagyon sok német már visszavonult; szedték a sátorfájukat, és mentek el onnan. Három-négy hétig voltunk csak Terezínben, május nyolcadikán lett vége.

1945. május nyolcadikán értek Terezínbe az oroszok. Körülbelül Prágánál találkozott az amerikai hadsereg az oroszokkal, az hatvan kilométerre van Terezíntől. Mi már régóta mindig csak lestük, hogy már jöjjenek, de Amerika húzta az időt, nem akarta, hogy az emberei elpusztuljanak. Mi tudtunk mindent, mert Terezín tele volt katonákkal, foglyokkal, menekültekkel – nem volt nap, hogy ne jött volna valaki, a hírek meg csak úgy repültek. Volt rádió is, de azt mi csak úgy hallottuk, hogy a németek lakásából kihallatszottak a hangok. Minket az oroszok szabadítottak föl. Hatalmas hadsereg volt; több napig éjjel-nappal ment az országúton olyan reflektorfényben, hogy ma sincs egy város se jobban kivilágítva – az valami csodálatos volt. Mi be voltunk zárva; kerítések, homokzsákok, halálfejek voltak mindenhol, és védték a kerítést, de ahogy jöttek az orosz tankok, betörték mindenütt a kapukat. Öt napig éjjel-nappal jött a rengeteg tank, ágyú, gépfegyver... és mind, akik ott voltak, tudták, hogy ez a felszabadító. A németek akkor már visszavonulóban voltak, de hátrafele lövöldöztek. Kimentünk az állomásra, ott volt az a sok menekült is, és a németek gépfegyverekkel lőttek – ez egy nagyon nehéz helyzet volt, erről nem is tudok sokat beszélni.

Rengeteg beteg volt, mikor az oroszok odaértek, akkor már karanténban voltunk. Kitért a flekktífusz [*A flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.*] hirtelen, mert sok volt a beteg tetű, nagyon nehéz volt megmenekülni tőle. Olyan volt az egész, mint Szodoma és Gomora a mesében vagy a Bibliában. Stráfkocsikra, régi otthoni paplanokra – amik még megvoltak rongyosan, piszkosan – rádobálva a negyvenfokos lázas betegeket, mindegyik egymásra vetve (egyik élt, a másik nem), persze már levágva a hajukat, hogy a tetű kijöjjön – hát az borzalmas volt. Az oroszok rengeteg kaszárnnyát alakítottak át kórháznak, hármass priccsek voltak a kórtermekben. Apukám is flekktífuszos lett, de én rá tudtam venni az oroszokat, hogy mellette lehessenek. Volt ott egy orosz nő, aki orvos lehetett, ő nagyon sokat segített. Én nem tudtam egy szót se oroszul, de ütögettem a hátát (ő meg az enyémet), mondtam, „Helenka”, és nagyon jól összebarátkoztunk. Apukám negyvenfokos lázzal feküdt, és én mindig ott voltam mellette, reggeltől estig. Injekciót kellett neki adni naponta, mert ha akkor nem kapja a lázcsillapító injekciót, meghal – a legtöbben elpusztultak. Önkéntes ápolónő voltam, kaptam fehér egyenruhát, és volt egy amerikai por, amivel mindig behintették a ruhánkat a tetű ellen. Tetűt is láttam, olyan hosszúkás tetűt, aminek a hátán egy kereszt van. Amikor poloskával volt tele a fekhely a fejem alatt, akkor mindig néztük, hogy nem tetű-e. A tetű akkor volt veszélyes, ha fertőzött volt – apukám is így kapta el a flekktífuszt.

Én az oroszokra nem haragszom, nekem nem ártott egyik se. Tudom, Magyarországon akkor nem szépen viselkedtek – mert ha egy orosz iszik, akkor elveszti a fejét –, csináltak ugye, sok bajt sok magyar kereszténynek. De velünk nem úgy volt, nem azt nézték, hogy magyarok, hanem „jevrej, jevrej” [*zsidó*] – mindig ezt mondták, és veregették a vállamat. Én nem tudtam oroszul egy szót se, de ha tudták, hogy „jevrej”, az nekik jó volt.

Én nagyon bátor lettem ez alatt az egy év alatt, olyan bátor, hogy még most is, ha rá gondolok, nem tudom elképzelni, mennyire megváltoztam. Jó egy évig tartott a fogság, és előtte jó pár évig tartott az az állapot, amikor az embernek a Damoklész kardja lebegett a feje fölött: nem tudta, mikor fogják leölni vagy kínozni, állandóan benne volt a bajban. Aztán amikor ott voltunk, akkor tudtuk már, hogy milyen bajban vagyunk. Harminckét éves voltam, apukám hatvanvalahány, és én mindig mondtam, de jó, hogy csak egyszer lehet meghalni – ez volt a vigasz. Meg mindig mondtam, hogy olyan, mintha egy filmben szerepelnénk – kitért bennem a színész, és így el tudtam viselni. Én nem voltam nagyon beteg szerencsére, de szörnyű körülmények között voltunk:

rengeteget éheztem – enni nem volt, csak szemét –, láttam azt a sok hullát, öngyilkost, láttam az öregeket ott a pizsokban, akiket át kellett lépni, amikor szaladni kellett, rohanni be a vagonba...

Amikor felszabadultunk, mehettem volna Franciaországba, mert voltak francia barátaink a lágerben, akik sokat segítettek, és mondták apukámnak meg nekem, hogy menjünk ki hozzájuk, de én nem akartam, csak hazajönni. Május nyolcadikán-kilencedikén ért véget a háború, és május vége felé kerültem haza. Három vagon indítottak Terezínből Magyarországra, mi apukával a másodikkal jöttünk, hogy megerősödjön a betegség után. Túl volt már a flekktífuszon, de gyöngye volt még, és egy karosszékbe ültették, úgy tettük a vagonba. Ez a karosszék, amin most ülök, az a háborús szék, amin apukám ült a vagonban, amikor jöttünk haza Terezínből. Szép karosszék volt, de már olyan agyonhasznált, hogy később rendbe hozattam, kicseréltettem rajta a bőrt bársonyra. Ahogy jöttünk hazafelé, mindig valamiért meg-megállt a vonat. Nem volt zsúfolt, de nem sok ennivaló volt, amit Terezínből hoztunk. Amikor Vácra érkeztünk evvel a vagonnal, ott is megállt a vonat, és kint volt egy csomó ember. A váciak – egyem a szívüket! – integettek, éljeneztek, örültek, hogy láttak, ilyen kedvességgel fogadott minket Vác. Hoztak csomagokban szendvicseket: volt abban sonka, kenyér, vaj becsomagolva, süteményt is mindenkinek adtak, csak kinyújtottuk a kezünket, és már kettőt is kaptunk – apukám is, én is kaptam uzsonnát. Már nem messze voltunk Pesttől, de ezt nem felejttem el.

És akkor megérkeztünk a Nyugatiba, ott már nem volt ilyen fogadtatás, csak azt mondták, hogy a Váci úton van egy fertőtlenítő, oda kell menni, és a batyunkkal, a holminkkal ott le kellett fürödni és fertőtleníteni magunkat. Hát tetű, az biztos volt a fejemben, mert azt kint szereztünk, de aztán minden holmit is fertőtlenítettek ott, ami fontos volt. Volt egy talicskaszerrű, kétkerekű kis stráfkocsi, amilyennel a kézihordárok jártak régen: két kerék és elöl egy rúd. Azt két ember kétoldalt húzhatta, ráraakhatta a batyuját – és mi apukámmal ketten azt húztuk, úgy mentünk a Nyugatiból a fertőtlenítőbe. Ott lefürödtünk, letisztítottak bennünket. A tetűktől biztos megtisztultam, mert aztán már nem láttam egy tetűt se, semmit a hajamban. De még otthon is volt ilyen szer, amivel meg kellett mosni.

Akkor Pest még szörnyű állapotban volt. Budapesten maradtunk egypár napig, mert a húgom Pesten élte át a dolgokat a férjével együtt, és mi itt találkoztunk újra. Ők akkor már rendes lakásban laktak, a Markó utcában. A háború előtt az Erzsébet téren volt szép, nagy lakásuk, de az a ház elpusztult, mert a bombázáskor telitalálat érte. Ez a lakás a Markó utca 7. szám alatt volt, a Honvédelmi Minisztérium mellett. Ott nagyon jó volt: élveztem, hogy lakásban vagyok, látok ajtókat, angolvécén ülök, villanyvilágítás van. Ott ettünk-ittunk egypár napig a húgoméknál. A férje ékszerész volt, a József Attila utcában, az árkádos rész alatt volt az ékszerüzlete – később, amikor a maszek boltokat fölszámolták, államosították azt a boltot is.

Néhány nap múlva hazamentünk apukámmal Szegedre, hogy megnézzük, mi van a mi lakásunkkal. Hát ott több ember lakott: a házmesterné a pincéből odament lakni, a fél lakást ő lakta, a másik felében meg zsidó menekültek voltak. A házmesterné aztán ki lett tessékelve onnan, de az a zsidó testvérpár egy darabig ott lakott. A lakás egyik részében laktunk mi: a konyha volt benne, a kis személyzeti szoba meg a fürdőszoba, vécé és egy nagyszoba. A másik két szoba – a nagy ebédlő meg az utcai szoba –, az maradt annak a másik családnak, egy testvérpárnak. Velük jó barátságban voltunk, ismertük egymást. A bútor nagyjából megmaradt; a szekrény ki volt mind ürítve persze, de a heverő, a dívány, azok ott voltak, azt nem vitték el. Öreg, diófa ágyaink voltak,

ami olyan, mint egy franciaágy, de két ágy, és középen van egy keskeny matrac – hát az megmaradt, az még anyukámé volt. A templomban megtaláltuk az ebédlő csillárját; megtaláltam a ládám is, és abban az irataimat, képeimet – a Jóisten annyira segített, olyan szerencsés voltam, hogy megtaláltam ott ezeket

Ott voltam egy-két hétig Szegeden – intéztem a papírjaimat, mert ugye, mindenem nem maradt meg –, de aztán úgy döntöttem, hogy nem maradok. Én Szegedre nagyon haragudtam, mert ahogy minket onnan kitessekeltek, azt nem tudtam megbocsátani. Nagyon sértőnek éreztem, ahogy akkor viselkedtek velünk, Szeged engem annyira megbántott, hogy nem akartam ott maradni, és visszajöttem Budapestre. Apukám ott maradt Szegeden, a lakásban. Az öcsém még nem volt itthon, de már tudtuk, hogy jön hazafele, hogy túlélte Bort.

Volt Pesten egy barátnőm – mi valamikor együtt dolgoztunk Szegeden, a Bőrgyárban –, aki a szemorvos férjével ott lakott a körúton. Jóval idősebb volt nálam, de nagyon szerettük egymást, és ő adott nekem helyet náluk albérletben, egy kicsi szobában – annyit fizettem, amennyit akartam. A Belügyminisztériumban tudtam elhelyezkedni, mert én azt gondoltam nagy lelkesülten, hogy most majd részt veszek az újjáépítésben. Többen gondolkodtunk így, nem vettük akkor még észre, hogy cseberből vederbe estünk, csak azt láttuk, hogy a hitleri vész megszűnt – de itt volt a másik, az orosz, és más formában az mászott rá az emberekre. Rengeteg barátom volt, akik szintén hazajöttek, és optimisták voltak, azt hitték, hogy van értelme annak, amit csinálnak. Azokkal én tárgyaltam, beszéltem, és ők mondták, hogyha akarok, elhelyezkedhetek itt. Két évig dolgoztam a Belügyminisztériumban. Doktor Szebenyi Endre vett oda engem, aki nekem gyerekkori pajtásom volt Szegeden. Nem értem már a Belügyminisztérium civil státuszába, csak a rendőrségi állományba, így rendőr irodai hadnagy lettem. Erdei Ferenc írta alá a kinevezésemet, az egy makói rendes ember volt, jó barátja a Szebenyi Bandinak, aki fölvelt. Szebenyi Bandi nagyon okos ember, kiváló tanuló volt; mi jó barátok voltunk. Sajnos később őt elhurcolták és kivégezték, pedig semmit sem csinált, csak ő volt a rendőrségi vezető.

De mindenben részt vettem, én voltam az ellenőr a mozikban, a színházakban – mindig vittem egy barátnőmet vagy valakimet, hogy ne egyedül menjek –, olyan beosztásom volt. Rajknak is ott voltam a székfoglalóján, amikor belügyminiszter lett – nagy ünnepség volt. Titkárnök voltam, ott dolgoztam, de utáltam Rákosit. Akár így néztem, akár úgy néztem azt az embert, annál undorítóbbat én nem láttam, pedig sajnos zsidónak született. De hát az egy fürtelem, az egy torz lelkű ember volt.

Az iroda gróf Teleki Pál palotájában volt, az Eötvös utca 3-ban. 1945–46 telén ott ültem, levágott ujjú kesztyűben gépeltem a fürdőszobában – majd' megfagyott a kezem, mert nem volt fűtve. Fillérekért dolgoztunk, éhezünk – én többet éheztem akkoriban, mint Németországban. A felszabadulás után nem volt ennivaló. A kétheti fizetésemmel kiszaladtam a piacra, és kukoricakenyeret vettem (de az ehetetlen volt), melaszt, mert cukor nem volt, meg pár kiló gyümölcsöt – ennyi volt az egész. Reggelire teautánzatot ittam, vöröshagymát ettem, és kukoricakenyérrel bajlódtam. Ott szerettem bele a vöröshagymába. Akiknél laktam, az a szemorvos délután rendelt, és a felesége, a barátnőm mindig szólt nekem, hogy te, ne bűdösíts már, mindjárt rendelés lesz, és az előszobában olyan hagymaszag van! Hát mondom, mit csináljak? – néha megkínáltak, de hát ők sem voltak olyan rózsás helyzetben, mindenki éhezett.

Eleinte még az utcán voltak a lovak tetemei, mentek oda az emberek, levágtak belőle egy kis húst – egyszer én is megkóstoltam, de nagyon édes volt. Borzalmas volt akkor Pest, semmi nem volt, több helyen nem járt még a villamos sem. A húgom akkor várta a kisbabát, Gyurit. Még megvolt a férje ékszerüzlete, bár az is inkább órásüzlet volt már. Őnekik se volt sok, de néha azért kaptam tőlük kenyeret meg ilyesmit. Később megnyíltak a cukrászdák a körúton. Nem voltak még nagyon drága sütemények, de volt gesztenyepüré a kirakatban, és ahogy jöttem haza az Eötvös utcából délután, mindig azt néztem, de nem tudtam megvenni, mert nem volt annyi pénzem. De azért csak néztem, mondtam magamban, egyszer csak bejövök.

Egyszer nagyon nagy szerencsém volt. A kollégáimmal a Markó utcába, a bíróság épületébe jártunk ebédelni. Egy napon együtt mentünk, siettünk már ebédhez, mikor látom, hogy a lépcsőn valami csillog. Lehajolok, nézem, hát egy arany nyaklánc volt egy medállal. Na, mondom, ezen most vagy gesztenyepürét fogok enni, vagy szaladok az ékszerész sógoromhoz – a vége az lett, hogy rögtön másnap vittem az arany nyakláncot Karcsihoz. Jártam én hozzá máskor is, mert kéthetente szombaton kaptunk fizetést a minisztériumban, és azt a rengeteg tarka pénzt (akkor ilyen volt), mindig elvittem neki, és tört aranyat vettem a kétheti kis fizetésemen, hogy megmaradjon az értéke, mert másként az semmire sem volt elég [lásd: millpengős korszak]. Az volt ebben a jó, hogy szombaton volt a tőzsdén a változás, akkor volt a legmagasabb ára az aranyaknak. Odaadtam a sógoromnak ezt a nyakláncot, és mondtam neki, hogy amikor a legmagasabb a tőzsdén az arany ára, akkor adja majd ide, amit kap érte. Így is történt, és ebből vettem magamnak egy szép, szürke zsorzsott ruhaanyagot, mert volt egy másik unokahúgom, aki varrónő volt szintén, mint a húgom (Ági akkor volt terhes, tőle nem lehetett ilyet kérni), és ő varrt aztán nekem két hónap alatt egy ruhát. De gesztenyepürét már nem tudtam venni, mert arra már nem futotta – még ma is vágyódom a gesztenyepürére.

Én mindjárt 1945-ben magyarosítottam a nevemet. Ott voltam a minisztériumban, azt csináltam, amit akartam. Nagyon könnyen ment: csak szóltam egy idős ezredesnek – aki mellettem ült, és nagyon megkedvelt engem –, mert ő intézte ezeket a dolgokat. Az öcsém nevét is akkor magyarosítottam, és még több rokonét, aki ezért jött be hozzám a minisztériumba. Apukám nem magyarosította a nevét, és a húgom sem, ő akkor már T. Károlyné volt, úgyhogy az ő lánykori neve maradt Glück Ágnes. De én nem akartam német nevű lenni, mert akkor még utáltam a németeket, nem akartam semmi kapcsolatot velük. Most már nem utálok őket, mert ezek már nem is azok – hát miért utáljam?

Én magyar vagyok, magyarnak is érzem magam. Mikor hazajöttem, az volt az első, hogy kérdezték, ki milyen, micsoda. Lehet, hogy annak, aki nem dolgozott ilyen hivatalos helyen, nem kellett, de én a minisztériumban akartam elhelyezkedni, nekem ezt a papírt le kellett adni [lásd: igazolások a második világháború után Magyarországon]. Megmondtam, hogy zsidó születésű vagyok, és magyar állampolgár.

1945-ben tehát Pestre költöztem, de a [hódmező]vásárhelyi barátaimmal azért tartottam a kapcsolatot, jártam hozzájuk látogatóba. Ábrányi doktor, akinek a családjával Strasshoftól Terezínig végig együtt voltunk, itt volt orvos, és a kórházban volt egy szobájuk, mert nem volt akkor még lakásuk sem. Ők jól ismerték és nagyon szerették Zolit, mert a férjem nagyon korrekt, rendes ember volt. Nem volt már mai gyerek, de nem volt soha felesége, és Ábrányiék úgy gondolták, itt az ideje, hogy megházasodjon. De több [hódmező]vásárhelyi barátom, több család is ugyanezt

akarta – [Hódmező]Vásárhelyen mindenki férjhez akart engem adni Zolihoz. Amikor jöttem látogatóba, mindig mondták, hogy gondoljam meg, ne menjek vissza Pestre, maradjak itt. Nagyon szerették Zolikát, engem is jól ismertek, és fontos volt ez nekik. Mondtam, jó, majd gondolkodom rajta. De én nagyon szerettem volna Pesten maradni, szerettem Budapestet, csak hát nagyon nehéz életem volt ott, rengeteget éheztem, és tudtam, hogy már nincsenek nagy lehetőségeim – harminchárom éves vagyok, hát mit várhatok én már?

Zoli nővérei nagyon szerették volna ezt a házasságot – főleg a mama miatt, mert a mamának annyira tetszett, hogy én jószívű voltam, és adtam neki a krumplipaprikásból –, folyton írtak, sürgettek, hogy mikor jövök már háztűznézőbe, mert ők már nagyon várnak. Nő létemre én háztűznézőbe? Na jó, eljöttem egy hétvégén. A ház, az üzlet megmaradt; belül volt két nagy szoba, fürdőszoba, angolvécé, nagy konyha vastag falakkal. Az udvar köves volt, nem kert, és műhely is volt az udvaron – szóval bőven volt hely, csak olyan öreg ház volt. Megnéztem a boltot is, de üres volt, nem volt abban áru semmi. A lányok gyönyörűen rendbe tették, kitisztították, kimeszelték az egész házat. A spejz gyönyörű volt: nagy üveg savanyúságok voltak benne – én nem tudtam volna ilyet csinálni –, tele volt az egész spejz. Zoli nővérei már asszonyok voltak, az egyiknek az egyik lánya Amerikában volt, a másik nővére meg Angliában. Mondták is, hogy már akarnának kivándorolni a gyerekeikhez, de addig nem mehetnek, amíg Zolit nem tudják biztonságban. Nagyon kedvesek voltak, Ibolyka főzött, megmutatta a házat, mondta, hogy csak döntsem el, boldogan fogad, nagy szeretettel, és a mamának is ez volt az egyetlen kívánsága.

Az volt csak a gond, hogy a férjem nem tudott udvarolni, és már késő volt megtanítani. Zolika, az öreg agglegény ott volt egy kicsit velünk, kókadozott, olvasott, aztán mondta, hogy elnézést, de ő nagyon fáradt, és elment lefeküdni. És láttam, hogy ő jókat olvas az ágyon, én meg a nővérével traccsoltam a nyitott ablaknál, a félig berendezett szép, tiszta lakásban. De hát én mulatságosan fogtam föl, láttam rajta, hogy nem az a típus, aki udvarol. Elbújt szépen az újsággal, mi meg Ibolykával aztán fönt aludtunk egy másik szobában.

Másnap elköszöntem, és visszamentem Pestre. Nagyon nehéz volt a döntés, én egész nyáron ezt latolgattam, nap mint nap gyorsírással jegyeztem föl az előnyt, a hátrányt, és mindig néztem, melyik a több. Végiggondoltam a képességeimet, az erőmet, hogy mi való nekem... Ez nem gyerekszerelem volt, de én családot akartam alapítani, és úgy kellett döntenem, hogy a házasság, az komolyabb dolog, mint a szerelem, ami aztán elrepül. Közben Zoli írt nekem, hogy már nagyon türelmetlenül várja az én kedves leveletem, és nagyon örülne neki, ha ez már beteljesedne, ő nagyon boldogan benne lenne ebben az egész dologban – szép udvariasan, kedvesen, mintha üzletet kötöttünk volna. És akkor én eldöntöttem józanul, amennyire lehetett, és küldtem egy táviratot, amibe azt írtam bele: „A kocka el van vetve, levél megy a részletek ügyében.”

Ábrányiék rögtön telefonáltak, hogy ők nagyon örülnek, rögtön vitték Zolikát erre-arra, amarra, és így szépen kezdett alakulni a dolog. Végül Pesten volt az esküvő a hetedik kerületben, de mindent nekem kellett intézni. A hetedik kerületben volt a polgári esküvő, és miután a rokonságunk a K. család részéről elég nagy volt és bennfentes, abban a gyönyörű Dohány utcai templomban [lásd: Dohány utcai zsinagóga] esküdtem 1946. szeptember huszonkettedikén. A Múzeum körúton laktak Zoli rokonai, odamentünk gyalog a Király utcából. De hát énnekem semmim nem volt. Az esküvői fekete szövetkosztümöt a vőlegényemék csináltatták, fehér kicsi fátylat meg a barátnőmtől kaptam – így álltam a hüpe alatt. Utána még nászúton is voltunk négy napig Budán – nem is tudom, talán

Majestic volt a neve annak a szállodának. Egy másik barátnőmtől egy pongyolát kaptam nászajándékkul, a húgomtól egy nagyon szép hálóinget, úgyhogy mire megérkeztem fiákerrel ide a hódmezővásárhelyi állomásra, egy hatalmas ócska bőröndben lötyögött az a pár darab holmim – avval érkeztem.

Én Glück Ilonának születtem, Glück, az szerencsét jelent németül meg boldogságot. Otthon, Szegeden engem mindig úgy hívtak, hogy Glück Ila, ennek az volt az előnye, hogy a két fele összezseng, rövid és jól kimondható. Mindenki így mondta: „Ismered Glück Ilát?” – mert olyan népszerű voltam. Ha azt írnák a síromra, hogy Glück Ila, talán volna még, aki azt mondaná: jaj, emlékszem! 1945 őszén lettem Gelei. Glückből lettem Gelei, de amikor egy éven belül férjhez mentem, K. Zoltánné lett belőlem – tehát egy év alatt három nevem volt.

[Hódmező]Vásárhelyen ugyanabban a házban éltünk, ahol a férjemék a háború előtt laktak, ahol az üzlet is volt. Itt állt a régi földszintes ház, ahol most is lakom, csak azt már lebontották, és ezt az emeletes házat építették a helyére. Az utca felől volt az üzlet, mi udvari lakásban laktunk. A férjem családjának kerékpárszaküzlete volt eredetileg, de még varrógépet is árultak, a háború előtt nagyon jó bolt volt az. A férjemé volt még, amikor összekerültünk, de annyira nem volt áruja semmi, hogy még ugyanabban az évben, 1946-ban odaadta ingyen az egész boltot a Csepel Vállalatnak, hogy ő itt maradhasson. Nagy állami üzlet lett belőle, Zoli először csak mint eladó dolgozott benne, de rövid idő múlva ő lett a vezető.

Éva lányom 1947-ben született. A férjem rokonsága Angliából és Amerikából küldött nekünk csomagot, mert akkor még divat volt szeretetcsomagokat küldeni, és majdnem ingyen volt, pár forintot kellett csak hagyni a postán. Gyerekholmikat meg pelenkát küldtek – az nagyon jól jött akkor. Az angol holmik nagyon szépek voltak, az amerikai cifrább volt, nem olyan finom, de azért azok a holmik is szépek voltak.

Volt Évának egy pótnagymamája, aki itt lakott velünk. Amikor Éva három éves lett, már mentem állásba, mert nagyon szegények voltunk. De akkor mi legyen a gyerekekkel? – nagyon rövid ideig volt csak óvodában. Akkor nekem eszembe jutott szegény Plohn néni. Ő Plohn József, híres [hódmező]vásárhelyi zsidó fényképésznek a felesége volt. Plohn bácsi egy művész fényképészember volt, aki rengeteg képet készített, még Pesten is volt kiállítása [Plohn József (1869–1944/45) – fényképész, néprajzi gyűjtő. Családja 1868-ban költözött Hódmezővásárhelyre. Apja, Plohn Illés nyomdokain járva, katonai szolgálata után fényképészként kezdte meg működését. Műterme („Plohn József Fényképészeti és Festészeti Műintézete”) a hódmezővásárhelyi művészek – többek között Tornyai János, Pásztor János, Rudnay Gyula, Endre Béla, Kallós Ede – kedvelt találkozóhelye volt. Művészbarátai és Kiss Lajos néprajzkutató inspirációja alapján kezdte meg a néprajzi fotók készítését; a századforduló és az 1. világháború közti időben mintegy 3000 felvételt készített. Önálló néprajzi, népművészeti albuma jelent meg „Képek a nagy magyar alföldi népéletből” címmel. Plohn József deportálásban halt meg. Felvételeinek mintegy fele elkallódott, 1650 darabot azonban mint értékes néprajzi dokumentumgyűjteményt a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum megvásárolt. Külön kor- és helytörténeti értéke van az 1848-as honvédekről készített 131 darabot kitevő fényképsorozatnak (Dömötör János: Virtuális kiállítás, www.nlvk.hu/vik/plohn.htm - 3k; Gráfik Imre, hungaria.org/ahm/index.php?projectid=4&menuid=256 - 70k). – A szerk.]. Elhurcolták szegényt, el is pusztult útközben. Plohn néni katolikus volt, őt nem vitték el. A háború után itt élt a férje

műtermében, de nem volt se bútor, se semmije. Volt egy varrógépe, és varrogatott ide, foltozott oda, avval töltött egy kis időt. Mi is vittük oda a ruhát, ha a kislánynak foltozni, varrni kellett.

Mondtam a férjemnek, hogy te, szegény Plohn néninek nincs semmije, nekünk meg van egy külön szobánk, hát hívjuk át. Fizet, ha akar valamit, ha nem, akkor majd varrogat, és milyen jó lesz, ha van itt pótnagymama. A férjemnek volt egy kis agglegény lakrésze az udvarban még legényidejéből: egy szoba előszobával, szóval egy kis külön lakásrész. Meghívtuk Plohn nénit, és ő boldogan jött. Ott volt a mi bútorunk, ő meg elhozta a varrógépét, és itt is dolgozott többeknek – egész jól elvolt, és ő volt a pótnagymama. Nagyon jó volt, mert főzött is délelőttönként, és velünk evett. Eleinte még fizetett pár fillért, aztán mondtam, hogy nem olyan fontos. Szóval főzött, mi meg elláttuk, és ha elmentünk valamikor moziba, akkor ő ott volt addig Éva mellett. Itt volt dívány, be volt rendezve a szoba... és így ott volt nálunk évekig. Nagyon szerette Évát, és mi mindig úgy mondtuk: nagymama. És akkor négyen voltunk, kilett a család – olyan jó, hogy velünk volt!

Szegény Plohn néni aztán rákos lett. A kórházban kértem, hogy tartsák őt, ameddig csak lehet, és fölvettem a kapcsolatot a lányával, hogy tudjon róla, de a lánya is családos volt, és nem sokat törődött vele, rossz volt köztük a kapcsolat. Én állandóan mentem be hozzá a kórházba, aztán, amikor már nem tudták ott tartani, elintézttem neki, hogy egy szeretetotthonba kerüljön. Ott halt meg, Derekegyházán.

A megyei tanács 1951-ben alakult meg [Hódmező]Vásárhelyen [Az 1950. évi I. törvény („[A helyi tanácsokról](#)”) rendelkezett arról, hogy az Alkotmány 30. §-ának megfelelően „az államhatalom helyi szervei a megyei tanács, a járási tanács, a városi tanács, a községi tanács és a városi kerületi tanács”. – A szerk.], akkor ez volt Csongrád megye központja, nem Szeged [Szeged korábban sem volt megyeszékhely: 1883 és 1950 között Szentes volt Csongrád megye székhelye, 1950 és 1961 között pedig Hódmezővásárhely. – A szerk.]. Akkor három éves lett a lányom, úgy gondoltam, most már elhelyezkedek, mert anyagilag sem álltunk valami rózsásan, bár énnekem voltak privát tanítványaim, de az jelentéktelen volt. A megyetanácson én nagyon jól elhelyezkedtem, mert ott nem kellett lesni, hogy ki zsidó, ki nem. Voltak ott vegyesen zsidók, nem zsidók – nem ismertük egymást, de ott mindenki egyforma volt, mindenki mindenkit letegezett a tanácselnöktől kezdve a takarítónőig.

Ez egy református város [Az 1891. évi népszámlálás szerint a lakosok kétharmada volt református, és még 1910-ben is közel kétharmada. – A szerk.], de engem [Hódmező]Vásárhelyen soha egy rossz szó nem ért, soha nem volt olyan, hogy előttem mondták volna, amit szoktak mondani, hogy valaki milyen zsidó, kis szatócs zsidó... Soha ilyen nem volt, pedig nem is tudták, hogy zsidó vagyok. Én nagyon szeretem ezt a várost, nagyon sok kedvességet kaptam itt. Tisztességes, emberszerető, jóindulatú és barátságos nép lakik [Hódmező]Vásárhelyen – én ezt tapasztaltam. Itt nem affektál egyik se, nem szégyell egy orvos szóba állni az utcán akár egy utcaseprővel, aki attól még becsületes ember.

A tanácsnál is tisztelettel bántak velem – tudták, hogy tanár is vagyok, megbecsültek, nagyon rendesek voltak. Én társadalmi munkában még gyors- és gépírástanfolyamokat is tartottam, meg rengeteg rövidítést csináltam; saját magam alkottam a rövidítéseket az ott használatos szavakból, azokat több példányban, szótárszerűen legépeltem, és szétszotogattam az osztályokon. Nagyon élveztem, szívesen csináltam, és mindig ki voltam tüntetve, mert látták, hogy a közösségért szeretek dolgozni, és minden közösségi munkában részt veszek. Szakszervezeti bizalmi is voltam,

én mentem meglátogatni kis szakszervezeti ajándékfélével a betegeket – még jutalomkönyveket is kaptam a sok társadalmi munkáért.

Voltak mindig tanfolyamok, hogy tovább képezzék az embert ezen a vonalon, politikailag. Mindig jeles osztályzatot meg kitüntetések kaptam, meg is van egy pár, ami most már nem jelent semmit. De nem voltam párttag. Egyszer meginogtam, és az állás miatt gondoltam rá, mert én tanítani akartam, és akinek köze volt a párthoz, az inkább kapott állást. De aztán sokat beszélgettem olyanokkal, akik tudták, hogy ez mivel jár, és akkor beláttam, hogy jobb, ha nem vagyok párttag, úgyhogy aztán már tényleg nem foglalkoztam evvel.

A tanácsnál aránylag kicsi volt a fizetés, de nagyon jó kollégáim voltak, jól éreztem ott magam. De azért úgy gondoltam, hogy csak átmenetileg vagyok én itt, mindig vártam, hogy eljön az az idő, amikor taníthatok. Az Oktatási Osztállyal nagyon jó volt a kapcsolatom, és ők mindig mondták, hogy majd szólnak, mikor üresedik valahol középiskolában hely, ahova mehetek. Aztán ez sikerült is, de nagyon hosszú ideig kellett várni, és közben még a tanácsi állásomat is elveszítettem. Évek teltek, és 1956-ban én még javában a megyetanácson dolgoztam, még hozzá több osztályon is. Aki jól gépelt, azt adták-vették, mindenhová elkérték, én meg szerettem ezt csinálni, úgyhogy dolgoztam a Mezőgazdasági Osztályon (ott elég sokat), az Egészségügyi Osztályon, az Oktatási Osztályon...

1956-ban kitört a forradalom [lásd: 1956-os forradalom], és ugye, itt, a megyetanácson rengeteg kommunista volt. Sok paraszt volt a vezetőségben, mert [Hódmező]Vásárhelyen munkás nem sok volt, inkább paraszt – az értelmiség hátul kullogott, és örült, ha nem iksszel jelölték be mint vegyest [*A háború után is létezett a származás szerinti diszkrimináció jelensége. A felsőoktatásban az MSZMP KB Politikai Bizottságának egy 1963. április 2-án kelt határozata szüntette meg. Egyébként – ha hivatalosan nem is – de informálisan működött a (munkás, paraszt, értelmiségi, egyéb) származás szerinti kategorizáció a középiskolák esetében is (a középiskolai tanári naplóban számon is tartották). Sok más között az „egyéb” származás is (ide sorolták többek között a kereskedő szülők gyermekeit vagy például a háború előtt magántisztviselő szülők gyermekeit is) továbbtanulást vagy a kívánt irányban/intézményben továbbtanulást nehezítő vagy megakadályozó tényező volt. Lásd még: osztályidegen. – A szerk.*]. 1956-ban olyan mozgolódás kezdődött, hogy voltak gyárak, ahol kaptak vagy szereztek egy csomó fegyvert – a Mérleggyárban például [Az ötvenes években „éberség” okán különféle nevekkal illették azokat a gyárakat, ahol fegyverfélék gyártásával foglalkoztak: hol kenyérgyár, hol lámpagyár... Ezek a gyárak egyébként a Közgépipari Minisztérium alá tartoztak, nevükben általában nem utaltak termékeikre, vagy számot visletek, vagy egészen semleges, semmitmondó nevet (Ipari Műszergyár, Finommechanika stb.) – A szerk.]. Megtudták, hogy Pesten már mindenféle bajok vannak, hogy ott már kergetik el a régieket... és akkor jöttek, agitáltak, tehát ilyen zavaros kezdett lenni az idő. Az elnökök, az osztályvezetők nálunk úgy bujkáltak, hogy nem lehetett látni, mikor mennek be a szobájukba, annyira féltek. A vezetők mind elbújtak egy sarokba, és várták, hogy jöjjön már értük az autó, hogy majd valahol összejönnek, mert nem tudták, mi fog kialakulni – előfordulhatott volna, hogy valahol lövöldöznek is. [Hódmező]Vásárhelyen nem történt ilyesmi, de volt rengeteg hely, ahol összevissza lőttek.

Emlékszem, akkor azt mondták nekünk, akik adminisztrációs vonalon dolgoztunk, hogy ne menjünk be munkába, mert egyelőre megszüntetik az állást, nem tudni, meddig – végül majdnem egy évig

nem volt állásom. A megyetanácson kicseréltek sok mindenkit, és ez egy évig ment.

[Hódmező]Vásárhelyen nem úgy volt, mint Pesten: itt nem kiabáltak az utcán, nem ordítottak, nem lőttek, csak bent az épületekben voltak tisztogatások, mondjuk, elküldtek egy csomó embert, hoztak más embereket, meg idegenek jöttek, akik nem is a városba valók voltak, és ezek kezdték kidobálni az embereket, úgyhogy mindenki, aki régi volt, annak el kellett mennie. Valami kis pénzt adtak nekünk, akik munka nélkül maradtunk, valami minimális picikét, de nem tudtam dolgozni, a férjem meg egy üres boltban volt, mert akkoriban előfordult, hogy áru sem volt – akkor nagyon mélyponton voltunk, nagyon szegények voltunk.

1957 végén kerültem a KÖJÁL-ba. Az Egészségügyi Osztály vezetője, aki a férjemnek nagyon jó barátja volt, megtudta, hogy van egy üres hely a KÖJÁL-ban, és mindjárt szólt nekem mint jó barátnőnek, hogy jelentkezzek, mert ott titkárnő kell a vezető főorvosnak. Ez az osztályvezető zsidó volt, nagy kommunista, de nagyon okos ember, és ő oda tudott helyeztetni, mert nagy tekintélye volt. Teljes állásban dolgoztam a KÖJÁL-ban; nagyon keveset fizettek, de mint titkárnőnek külön szobám volt. Egy Olsovsky nevű orvos volt ott a vezető, annak voltam a titkárnője. De ott eleinte annyira félték tőlem! A tanácsi osztályvezetőtől nagyon tartottak, mert tőle függött minden, és miután engem ő ajánlott be, így aztán éntőlem is tartottak egy kicsit. Mindig nagyon hízelegtek, én meg csak csudálkoztam, nem értettem, aztán rájuk hagytam a dolgot. Mindig meg voltak velem elégedve, mert jól végeztem a dolgomat, csak ez az Olsovsky mindig úgy beszélt, mintha jó volna, ha kicsit beajánlanám a barátunknak – én meg úgy tettem, mintha nem érteném, és végeztem tovább a munkámat.

Még azt is megengedték nekem, hogy már délután négykor eljőjsek a KÖJÁL-ból (fél ötig vagy ötig volt a munkaidő), hogy gyorsírásórát tarthassak a közgazdasági szakközépiskolában – mert néhány hónap múlva én ott már óraadó tanár voltam –, de nem minden nap volt ez, csak mikor óráim voltak. A közgazdasági szakközépiskolában felnőtteket tanítottam gépírni, gyorsírni – fakultatív órákat tartottam. Rengeteg kommunista járt ezekre az órákra, meg egyszerű munkásemberek, parasztok voltak ott. Erzsébet, az igazgatónő fölvette őket, hogy érettségijük legyen (mert ez egy közgazdasági érettségit adó iskola volt), és tanult ember legyen belőlük. 1961–62-ig voltam óraadó, azután kerültem oda teljes állásba. De a KÖJÁL-ban nagyon szerettem dolgozni; kicsi kis fizetésem volt, az igaz, de nagyon jó volt a társaság, csupa orvosok voltak, és egyikkel is jóban voltam, másikkal is – nagyon helyesek voltak.

1962-ben lettem teljes állású gyors- és gépírás-tanár a közgazdasági szakközépiskolában. Csak egyszer voltam osztályfőnök, de a tanítványaimmal mindig jóban voltam, most is rengeteget hívnak találkozókra, eljönnek, telefonálnak. Külön is foglalkoztam velük, és mindig beszélgettünk; jöttek, akiket korrepetáltam, és folyton a lelki ügyeiket tárgyaltuk: elmondták a bajaikat, én meg agyonoktattam őket, hogy mire kell vigyázni. Mert kíváncsiak a gyerekek, és van olyan, aki kíváncsiságból csinál olyat, amit nem kéne, ami az egész életét tönkretelheti. És én ezt akartam mindig beléjük rágni, hogy gondoljanak arra, hogy az nem mindegy. Ez annyira ösztönösen bennem van, mert én ilyen nevelésben részesültem, és tudom, mit jelent ez, és nem is bántam meg soha, hogy én komolyabb természetű voltam.

A mi iskolánkban az igazgatónő tiszta zsidó volt. Meghalt már szegény, de sokat köszönhet neki az iskola, nagyon okos nő volt. Nagyon vallásos zsidó volt ez az igazgatónő; a családjában még rabbi is volt. Mi együtt voltunk deportálva: Strashofban találkoztam vele és a férjével, aki félzsidó volt, de

elment a feleségével. Az iskolában rajta kívül én voltam egyedül zsidó tanár; a tanítványok közt volt egy-kettő, de tanár nem. Azért tudtuk, ki zsidó, ki nem – olyan kevés zsidó volt, hogy tudtunk egymásról –, de nem beszéltünk róla soha, hát nem volt szabad. Még a Kádár-időben sem beszéltünk erről – Rákosi idején meg pláne nem –, ez nem volt téma, az iskolában nem tudhatták, hogy zsidó vagyok, zsidó templomba sem járhattunk. Később jártam, de Rákosi alatt nem lehetett templomba járni, ott senki nem merte még azt se mondani, milyen vallású – nem volt szabad erről beszélni! Zsidó egyház [*vagyis hitközség*], az volt [Hódmező]Vásárhelyen. A lányomat járattam hittanra, és a kántor eljött hozzánk a lakásra egy héten egyszer. Ez a kántor, aki aztán elkerült Pécsre, nagyon helyes ember volt, voltam is náluk. A felesége is [hódmező]vásárhelyi, ő vegyészmérnök volt, a fiuk meg orvos lett. Pécsen is jártam náluk, a templomot is megnéztem.

A férjem abszolút nem értett a valláshoz, nem voltak a szülei vallásosak. Mindent csak én tudtam, én mutattam neki. Megcsináltam a szédertálat, elmagyaráztam, mi hogy van – örült neki. Éva is csak tőlem tudja a hagyományokat, de most már ő sokat megtanult, Évát ez érdekelte. A férjemet is, de őnáluk nem volt ez szokás, ők nem tartották a vallást, csak az én családom. Nagyon jó ember volt a férjem, nagyon szerette mindenki, de egészen más típusú volt, mint én. Ő tudott jól könyvelni, én meg nem is tanultam, ő matekban is biztos jó volt, gondolom, és jó kereskedő is volt, nagyon szerették, és abból örökölt Éva is. Éva apja lánya elsősorban, inkább rá hasonlít. Őt nem érdeklik a régi dolgok annyira, mint engem, ebben nem hasonlítottunk, ő nem ilyen humán beállítottságú.

Édesapám az 1950-es évek végén, nyolcvanéves kora körül újra megnősült – én koszorúslány voltam az esküvőjén. Nagyon akart ő családban élni, és a templomban mindig összebarátkozott hölgyekkel, akik meghívták uzsonnára, és akkor virággal, kézcsókkal ment – gavallér volt. Nagyon kereste, hogy ki való hozzá, és mindig velem beszélt erről, mert az öcsémnek ez nem tetszett, de én megértettem őt. Egyszer azt mondta: Ilonkám, gyere már el, van egy nagyon kedves özvegy, akihez el szoktam menni, és ígértem, hogy bemutatlak. Persze, mondtam, akkor én megyek. És akkor apukám elvitt engem, és nagyon kedvesen elbeszélgettünk. Egy aranyos özvegyasszony volt, aki egyedül élt, mert a férje, aki ügyvéd volt, odaveszett, és volt egy fia is – nem édesfia volt, hanem a férjéé –, de az is elveszett. Etus mamának hívtuk, nagyon aranyos volt. Saját lakásban élt közel apukáéhoz, és a templomi kórusban énekelt, nagyon szép hangja volt. Apuka kérdezte, mi a véleményem arról, hogy ő megnősül újra. Mondtam, én megértem apukát, ha így jobban érzi magát, nősüljön meg. Meg is esküdtek, mikor a templomi esküvőjük volt, hazajöttem Szegedre, meg a húgom is eljött, és ott voltunk a hüpe alatt, mint két elcsúszott koszorúslány. Etus mama eladta a lakását (a Bartók Béla téren lakott), ájtott ide, az Attila utcába, és ott laktak. Apuka és Etus mama majdnem minden vasárnap délben ájtottak hozzánk [Hódmező]Vásárhelyre, nálunk ebédeltek, és estefelé mentek vissza. Éva akkor kisiskolás volt, Plohn néni már nem élt, így Etus mama lett a nagymama. Éva is gyakran ment hozzájuk, volt, hogy ott is aludt. Szerette mindenki ezt az Etus mamát, nagyon kedves, intelligens volt. Pár évig jól megvoltak apukámmal, a templomba is együtt mentek, nagyon jól kijöttek egymással. De Etus mamának nem volt jó a szíve, és egyszer be kellett mennie a klinikára. Gyógyszerelték, jobban is lett, már épp úgy volt, hogy jön haza, amikor egyszer csak hirtelen rosszul lett a folyosón, összeesett és meghalt. Hát így történt, apukám túlélte. Eltemettük Etus mamát, és most már a közelben, pár méterrel odébb ott van édesapám is az ő családjával. Apukámnak az első felesége mellett már megvolt a helye, azt megvásárolta előre – az is Glück Lipótné, és ez is Glück Lipótné, pár méterrel odébb.

Apukám azután, hogy ne maradjon egyedül, beköltözött a szeretetotthonba. Ez egy zsidó szeretetotthon volt a zsidó templommal szemben, a Gutenberg utcában. Most is megvan még, de most már átalakult, vegyes, nemcsak a zsidóké, de akkor még kimondottan az volt. Kóser konyha volt, és olyan jól főztek, hogy sokszor, ha bementem Szegedre hivatalos ügyben, apukám mondta, hogy kislányom, befizetlek, és meghívott ebédre. Mi fizettünk a testvéreimmel érte havonta, meg ha volt ünnep, közösen vettünk neki ruhafélét. Ott volt apukám, ott lakott két barátjával egy szobában, és onnan járt templomba naponta meg pénteken. Ő öregségére is mindig ott volt a templomban – volt is egy kis rangja, mert előimádkozó volt. Mikor meghalt, dicsérték is nagyon, hogy milyen jó zsidó ember volt. Ő soha nem volt beteg. Szemüveg miatt ment be egyszer a szemklinikára, mondták, hogy menjen be, megméri, hogy hány dioptria kell neki, és akkor bement, rosszul lett, és ott halt meg. A kilencvenedik évében volt.

Éva nagyon szép kislány volt, mindig mosolygott. A szeme, az tiszta apja: kék szeme van, nagyon erős tekintetű. Hosszú, gyönyörű haja volt, később levágatta, de még érettségiző korában is nagy haja volt. Ide járt a Bethlen Gimnáziumba – az is egy nagyon jó gimnázium volt, a férjem is oda járt. Éva mindig kitűnő tanuló volt, és az osztályban ő volt a legjobb matematikus – annyira, hogy nem kellett érettségiznie. Mindenki nagyon szerette, mert mindig mosolygós, aranyos, nagyon kedves természetű kislány volt. A gimnázium után Szegedre járt, a Juhász Gyula Főiskolára, és magyar-országi-angol szakos tanár lett. Még főiskolás korában ismerkedett meg a férjével. Helyes, jóképű gyerek volt az, nagyon okos ember. Ösztöndíjjal tanult Pesten, a Műegyetemen, és épületgépész mérnök lett. Amikor Évát feleségül vette, Miskolcra helyezték, és ott laktak hét évig, a két idősebbik unokám is Miskolcon született. Aztán sikerült Pestre költözniük, most is ott laknak, már nyugdíjasok mind a ketten. Nagyon jól élnek, nagyon jól megvannak egymással.

Három fiuk született. Tomi, a legnagyobb unokám most harmincöt éves, ő reklámgrafikus. Megnősült, két fia van. Barnabás, a nagyobbik nagycsoportos óvodás, februárban lesz hat éves. Én ezt a Barnabást imádom, ez egy olyan finom lelkű gyerek! Gergő, a kisebbik még csak most volt két éves, most kezd beszélni. Ő is nagyon jó gyerek, aranyos de nagyon eleven a másikkal képest, olyan kis huncut betyár. A középső unokám, Gyuri jogász, harminchárom éves. Szegeden járt egyetemre, hétvégén mindig eljött, hozta a tanulnivalót, és itt volt nálam. A legkisebb unokám, Miki huszonöt éves. Ő internettel foglalkozik, több nyelvet beszél, és egy ideig mint tolmács dolgozott. A három unokám közül ketten tartják a vallást, ők viszik tovább a zsidó hagyományt.

Hetvenhat éve érettségiztem, négyen élünk még az egykori osztálytársaim közül. Él egy osztálytársam Mexikóban, egy Debrecenben és egy Londonban. A mexikóiról már rég hallottam, de itt volt legutóbb, a hetvenéves érettségi találkozón. Az a legérdekesebb, hogy a harmincnyolc-negyvenes létszámú osztályban összesen volt tíz-tizenkét zsidó, aki érettségizett, és az üldözés dacára a zsidók maradtak. Hát nem érdekes? – négyünk közül, akik még élünk, hárman zsidók vagyunk.

Az én életem legfőbb értéke meg értelme a tanítás volt. Úgy érzem, jól végeztem a dolgomat, de ez nekem könnyű volt, mert én ezt lelkemből, szívemből csináltam. Meg is kaptam azt a szeretetet, amit pedagógus csak megkaphat.

1970-ben mentem nyugdíjba, de utána egy-két évig még fakultatívan tanítottam egy kis gépírást és levelezést. Nem szakadtam el az iskolától teljesen egy percre sem, mert amikor már nem tanítottam, akkor is korrepetáltam itthon. Volt, akit ingyen tanítottam, volt, akit nem, de mindig

volt a diákokkal kapcsolatomban.

Éva lányom is 1970-ben ment férjhez, a férjem akkor már két éve nem élt, és miután a családom már nem volt itt, teljes szeretethiányban kellett élnem egyedül – ez nagyon-nagyon nehéz volt, nem is lehetett megszokni. A tanítványaimmal viszont szoros kapcsolatot tartottam, így nem éreztem annyira, hogy egyedül vagyok, ez nekem nagyon jó volt. Nagyon sok aranyos gyereket ismertem meg, és jól el tudtam velük találni a hangot. Emberileg is neveltem őket, és nagyon összebarátkoztunk – mintha a lányaim lettek volna: eljöttek, együtt mentünk ide-oda, nem voltam egyedül. Még most is telefonálunk, levelezünk sok tanítványommal.

A tanárokkal is, az iskolával is megmaradt a kapcsolatomban. Most is kapok minden iskolai eseményre meghívót, de már nem ismerem senkit, és egy pár éve már nem tudok minden ünnepségre elmenni. De az osztálytalálkozókra még elmegyek; jönnek értem, és mindig kocsival visznek el, hoznak haza. Az új igazgatónő nagyon-nagyon jó: mindenkire gondol, mindenkivel jól tesz, mindenre fölfigyel. Engem is úgy vesz, mintha most is ott lennék. Ő tudja, hogy szegedi vagyok, nagyon régi a diplomám, és két-három éve, amikor közeledett a pedagógusnap, ki akart tüntetni. Minden évben a Városházán rendezik meg a pedagógusnapi ünnepséget, oda kell az iskoláknak bejelenteniük, ha valamelyik tanár már nagyon régóta tanít vagy olyasmit csinált, amiért dicséretben akarják részesíteni. Három éve föl hívtak engem az iskolából, és kérték, hogy keressem meg a diplomámat, mert engem is ki akarnak tüntetni.

Egy évig vártak, mert nem találtam az okleveletem – olyan régi darab volt, hogy már nem is tudtam, hova raktam, és közben háborús idők is voltak, sok minden azóta sem került elő. Először azt hittem, ez is elveszett, de kiderült, hogy az oklevél azok között a kis csomagjaink között volt, amiket a templomba vittem, amikor deportáltak bennünket, és a háború után előkerült. Végül meg is találtam az elsárgult papírt, amin rajta van, mikor érettségiztem, mikor szereztem a diplomát.

2006-ban kaptam a kitüntetést, a rubindiplomát. A Városházán volt a pedagógusnapi ünnepség, nagyon sok tanár volt ott. Jöttek sorban az ünnepeltek, és ahogy ültünk ott a padosorban, mondtam Éva lányomnak, hogy én ki se tudok majd menni a diplomáért, a virágért – úgy meg voltam hatva, hogy azt sem tudtam, fiú vagyok-e vagy lány –, de aztán mégiscsak föl találtam magam. Lázár János, a polgármesterünk kezét fogott velem, ideadta a diplomát, kedvesen köszöntött és kiemelte, hogy ilyen idős pedagógus egész Csongrád megyében csak egy van, Vásárhelyen pedig senki.

Én csak egyszer voltam osztályfőnök, de nagyon kedves osztályom volt. És ezek a volt diákjaim – most már nagymamák – egyszer csak megjelentek az ünnepségen; egy szál piros rózsa volt a kezükben, és elénekeltek nekem egy ballagási dalt. Kicsit zavarban voltam, de nagyon jólesett, hogy a tanítványaim eljöttek. És amikor elénekeltek mindent, elkezdtek tapsolni, mint a színházban – mindenki tapsolt. Nekem ez nagyon szép ajándék volt. Amikor helyre mentem, alig tudtam fogni a virágot, olyan rengeteget kaptam.

Mikor az ünnepség befejeződött, bejelentették, hogy az önkormányzat vendégül látja az ünnepelteket. A földszinti termekben volt a fogadás: hidegtálak, pezsgő... az valami csoda volt. Amikor leültem, odajött egy nagyon helyes fiatalember, bemutatkozott, gratulált és azt mondta, ő Erdélyből jött. Erdélyből nagyon sok magyart meghívtak, akik díszpolgárok Vásárhelyen, és mindig itt vannak az ünnepségeken meg különböző alkalmakkor. Ez a fiatalember elmondta, hogy ő Nagyszalonta környékéről jött, odavalósi. Nagyon meghatódtam, mondtam neki, hogy az én

édesanyám is ott született, és erre nagyon büszke vagyok. És ő is ünnepelt – ilyen nagy nő lettem.

Szegedről, a Juhász Gyula Főiskoláról is kaptam egy levelet, még a Főiskola évkönyvében is megemlékeztek rólam. Megkérdezték, hol akarom megtartani az ünnepséget, és én azt válaszoltam nekik, hogy miután Hódmezővásárhelyen élek, ahol nagyon otthon érzem magam, itt legyen akkor a diplomaátadás. Így is történt, de a szegediek meg jutalompénzt küldtek, abból vettem két kézi festésű vázát – az egyik eoizinváza, mert nagyon szeretem az eoizint.

Jöttek a lakásomra újságírók, rengeteg telefont kaptam, három napig sztár voltam. Nekem azért esett ez olyan jól, mert úgy éreztem, szépen fejeztem be a pedagógus pályafutásomat – ez nekem egy nagyon kedves befejezés volt. Én ezt nagyon megköszöntem Bánfi igazgatónőnek, mert aztán az iskolában is volt egy ünnepi ebéd, és oda is meghívtak. Sőt, idén még egyszer megünnepeltek az iskola alapításának hatvanéves évfordulóján.

Nekem azt az évet, amíg el voltam hurcolva, beszámították a nyugdíjamba. Megvannak a papírjaim, tehát az be van számítva, és azért az is sokat jelent – ez a legkevesebb, amit megtehettek. A németektől kapok életjáradékot. Ha én ezt nem kapnám, már nem is élnék, mert a középiskolai tanári nyugdíjam, az semmi igazából. Amit a németektől kapok, abból fizetem a segítséget, ami délelőtt egypár óra meg délután egypár óra. A nyugdíj, az rámegy a főzésre – kicsit eszem, de akkor is – meg orvosra.

[Hódmező]Vásárhely sok pénzt kapott a zsidó templom felújítására, és nagyon szépen rendbe hozták – isteni orgonája van, az valami csodálatos, hogy milyen hangversenyek vannak ott. Én jártam, de már nem megyek, mert messze van. A zsinagóga most szépen néz ki, csak már nincsenek zsidók hozzá. Félzsidók meg vegyes házasságok mennek oda, mert néha van istentisztelet. Most éppen nem is jött ki a tíz férfi [lásd: minján], mert van, aki nem jár, és az, akinek meg kellett volna mennie, nem volt idehaza – szóval rendetlenül megy az egész. Ha eltemetnek valakit, akkor Szegedről jön a rabbi, és az temet. Itt nincs pap. Egyvalaki van itt, aki meg van bízva, hogy egy-két dolgot intézzon, de még a temetést is a katolikus temetkezési vállalatnál kell intézni, és aztán a szegedi rabbi temet. A vásárhelyi temető nagyon szép, rendezett. A K. család sírja lesz az én sírom itt, mert én hozzátartozó vagyok. Rendes egyházi temetést szeretnék, bár az sokkal fájdalmasabb a hozzátartozóknak. Gyönyörűen rendbe hozattam a sírt, és mindig megyek nézni, hogy legalább addig, míg be nem megyek, legyen rendben. Fedett sír, két méterszer kettő húsz, ott van bent az egész K. család. Ott van benn az apósom, K. Lajos, aki a leghamarabb halt meg. A felesége elpusztult Terezinben, mártírhalált halt, neki csak a neve van ott. Akkor utána következett a férjem nővérének a férje, aki itt halt meg [Hódmező]Vásárhelyen, amikor már hazajöttünk, az is ott van. Jött utána a férjem, aki 1967-ban halt meg, betegségben. És most leszek én majd benne, nő egyedül vagyok. Állítólag azt mondják, azt se szabadna – csupa férfival nem szabad nőt temetni –, az ortodoxoknál nem szabad, de lehet, hogy ez nem igaz [Az ortodox zsidóság temetőiben általában valóban külön temetik a férfi és a női halottakat. – A szerk.].

Itt, [Hódmező]Vásárhelyen nincs senki, akivel tudjak beszélgetni, mert nem tudok én már menni. De kellene nekem valakivel mélyebb dolgokról is beszélgetni, mert én akkor megnyugszom. A tévében Friderikust nagyon szeretem, azt tartom az egyik legokosabbnak. Minden érdekel, mindent szeretek meghallgatni, ami a Földről, a természetváltozás megindulásáról szól. Szeretek vallásfilozófiával is foglalkozni. Ez az egy, amiben hiszek, hogy mindenkinben van egy csöpp a világmindenségből, úgy mondom, hogy szikra. Ez, amit léleknek hívunk, a halálunk után

visszakerül a világmindenségbe. Minden embernek megvan a saját kis életrajza, az energia, ami sugárzik, és örökre megmarad, mert visszakerül a világmindenségbe. Azért van ez a körforgás: rengeteg ember hal meg naponta, és ezek a sugárzások mind visszakerülnek a központba – én ebben hiszek. Magamtól jöttem rá, és amikor ilyen előadásokat szoktam hallgatni a tévében, hallom, hogy ugyanezt mondják, csak más szavakkal –, és akkor úgy örülök, hogy erre én rájöttem. És ez megnyugtató az időseknek, mert ez az élet rendje, és valahogy ezt meg is lehet érteni. A vallásfilozófiát nagyon szívesen hallgatom, és mindig remélem, hogy van egy kis út, amelyen előre lehet haladni. Mert így vagyunk megteremtve, hogy valahol van egy nagy csoda a világban, amit mi már nem érthetünk meg. Mert ez egy gépezet, és azért nem megy tönkre soha, mert ami belső sugárzás, az már összefonódik a világmindenséggel, azt már nem lehet elvenni. Ez biztos így van: ennyi az örök élet, csak ezt nem tudjuk mi, emberek máshogy kifejezni, mert az emberi agy, az egy határ, tovább nem megy, és nem is fog soha.

Bernard Shaw annak idején nagyon divatos angol író volt. Én imádtam, majdnem mindent elolvastam tőle, az összes mondásait tudom kívülről, nagyon sokat tanultam tőle. Ő is ezt magyarázza, hogy az emberi agy úgy van megteremtve, hogy csak addig lehet gondolkodni, amíg az tart. Tehát vannak emberek, akik nagyon okosak, de van egy határ, aminél nem lehet tovább jutni. Ez Berzsenyi Dániel költeményében is meg van írva: „És te, akit a bölcs lángesze föl nem ér, csak titkon óhajtván sejt, léted világít, de szemünk bele nem tekinthet” – ez a „Fohászkodás” című vers [„Isten! kit a bölcs lángesze fel nem ér, csak titkon érző lelke óhajtván sejt: Léted világít, mint az égő Nap, de szemünk bele nem tekinthet.” – A szerk.], ezt nyolcvan évvel ezelőtt tanultam, és erre emlékszem. És most, öregségemre ebben hiszek, és – bár úgy tartja a mondás, hogy hinni annyi, mint semmit sem tudni – a hit erősebb is tud lenni a tudásnál. Én ezt érzem belül, és ebben tudok megnyugodni.

Jézus ugyanolyan nagyszerű ember volt, mint akár Mózes. Én tisztetem Jézust, ő is zsidónak született, és nagyszerű ember volt. És a pápa, aki most halt meg, az is egy csodálatos ember volt – én az ilyeneket annyira tudom tisztelni meg szeretni. Feketébe öltöztem, mikor a pápa temetése volt, és végignéztam az egészet, láttam, amikor elkészöntek tőle, és sírtak, zokogtak.

Azért annyira jó zsidó vagyok – maradok is, meg voltam is –, hogy büszke vagyok rá, hogy zsidó vagyok. Ez valahogy bennem van. Apukám nagyon bízott az Istenben, nagyon vallásos volt, és ez a nagy hite meg bizodalma, ez egy csodálatos adomány. Bennem is megvan ez a hit: ha a családban valamelyikünk beteg, én is mindig imádkozom magamban, hogy jaj, csak gyógyítsa meg a Jóisten. Általában be is válnak az imák, és akkor mindig megköszönöm – így magamban. De tényleg, most utóbb már vallásosabb vagyok, jobban értem a vallást, és jobban hiszek – kicsit tudok hinni. Nagyon nehéz, hogy valaki hinni tudjon, de annak sokkal jobb, aki tud hinni, az egy óriási erő.

Csuda tudja, hogy az ortodoxoknak vagy a neológoknak van-e igazuk, az attól függ, honnan nézzük. Ha onnan nézzük, hogy a zsidóság megmaradjon – amit az ortodoxok akarnak –, akkor nekik van igazuk. De ha onnan nézzük, hogy az lenne jó, ha az emberek jobban egymáshoz közelednének békében, akkor nem evvel kell törődni, hanem avval, hogy vallásosak és nem vallásosak együtt szeressük a másikat, mert az is ember és ez is ember – akkor ezt kell nézni, és akkor ez összeolvad. De nem olyan egyszerű ez, azt belátom: egy igazán zsidó ember, aki megszokta azt a szellemet, azt a magasabb szintű kultúrát, az nem olyan könnyen tud összeolvadni. Hiába van például az a rengeteg vegyes házasság, nem mindegyik sikeres.

Énszerintem bizony – lehet, hogy ezt csak én látom így – legalább hetven százalékban előfordul, hogy a vegyes házasságban történnek olyan bajok, hogy az ember arra gondol, hogy jaj, hát ez az Isten büntetése is lehet. Ugye, a második parancsolatban benne van, hogy a zsidóság maradjon a saját vallásában, abban éljen, ahogy annak idején meg lett teremtvé az egész. De ez a változat sem jó, mert ha békében, szépen összeolvadnak az emberek, az szerintem eszmeileg szép volna.

De a valóságban ez nem olyan egyszerű, mert igaz, hogy minden más nemzetiségű meg vallású ember más meg másként gondolkodik. Én egyszer egy katolikus ismerősömet megkérdeztem: ugyan, honnan tudnád te azt megmondani, hogy két ember közül melyik zsidó? És akkor ő azt válaszolta: a gondolkodásmódjukról. Ez szemet szűrt nekem, hogy tényleg, a gondolkodásunk, az más. Én most csupa keresztényekkel vagyok körülvéve tényleg, és néha azért vannak olyan ütközések is, amikor én nem értem, hogy ő hogyhogy nem így gondolja, ahogy én. És akkor eszembe jut ez, hogy igenis, mi másként gondolkozunk, mert olyan nagy múltja van a zsidóságnak, hogy másként alakult ki a gondolkozása.

A zsidóságnak nagyon régi gyökerei vannak, és ez az, ami mássá teszi, mert a gyökerekben a tapasztalatok vannak összegyűjtve. Volt idő, amikor a zsidóság nagy volt, és gőgösebb is lehetett – hát gőg, az még most is van némelyikükben, szerintem ez a legcsúnyább tulajdonságuk. De aztán jöttek a rosszabb időszakok, kapták az ütések innen-onnan, és az már más helyzet volt. És akkor a zsidóság mindig próbálkozott valamilyen formában segíteni magán, hogy elviselje a rossz sorsát – akkor megint másként kellett gondolkodni. De a zsidóságnak megvan az a lehetősége a magas kultúrájánál fogva, hogy sokkal jobban tud gondolkodni az életről meg arról, hogyan állja meg a helyét, és annyi ütet kapott az idők folyamán, hogy ezt is megtanulta. A keresztény, aki ezt nem tanulta meg, mert nem bántották ennyit, az biztos nem tudna így kimászni a rossz helyzetekből. Egy zsidó nem okosabb, de ez nemcsak okosság, hanem bölcsesség, mert rengeteg szenvedés árán megszerzett tudás. A szenvedés, az tisztítja a lelket, és aki szerencsésen élt, és nemigen szenvedett, az egyszer aztán, ha bajba kerül, nem tudja, mit tegyen. Tehát a szenvedés majdhogynem szükséges rossz az ember életében, így is lehet mondani. Én nagyon sokat tanultam a háborúban, mert mi voltam előtte? – egy elkényeztetett kis gyöngy (fizikailag is gyöngy) lány. Csakhogy énbennem a zsidóságom miatt ott volt a képesség, hogy meg tudjak erősödni, és a nehéz helyzetek ezt a hajlamot kihozták. És ez az, amiben megnyugszom én, nekem ez valami megoldás.

Az is le van írva a Bibliában, hogy ha valaki elhagyja a vallását, a parancsolatot, akkor megbüntetem azt harmad- és negyedíziglen. A harmad- és negyedíziglen, az éppen a dédapa meg a gyerekek – ez a kis idő. De ezredíziglen nem büntet, hanem azt mondja: megjutalmazom, aki jó volt – ezredíziglen.